بسم الله الرحمن الرحيم

سفر نامه حجاز

براستي

عراق و شام و نجد

از تاليفات

قدوة العارفين عمدة الصالحين، مرشد دوران
عارف زمان حضرت حافظ حاجي خواجه
محمد حسن جان قدس سره العزيز
وافاض علينا فيوضاته

قيمت ۸/

سان اهتمام

فقير حاجي عبدالله صاحب لغاري ڇپائي پڌرو ڪيو.

مسٽر محمد نسيم تلوي بلوچ ليٿو پريس لارنس روڊ ڪراچي ۾ ڇپيو

سفرنامہ عراق وشام

براستہ نجد وبیت الحرام

از

جناب فضائل انتساب قدوة السالکین
مقتداء العارفین جناب خواجہ خواجگان
خواجہ محمد حسن جان صاحب مجددی
سرهندی سجادہ نشین درگاه
ٹنڈو سائیں داد

مترجم

جناب مولانا حاجی اللہ بخش
ولد آخوند کمال الدین عفا اللہ عنہما
ساکن در پیلو تعلقہ کنڈیارو

سب حق بحق واسطہ قائم

دفعہ پہلو عدد ۱۰۰۰

قیمت فی جلد

بسم الله الرحمن الرحيم

نحمده ونصلي علی رسوله الكريم

مختصر ترجمو ترجمي كتاب جناب تقدس مآب قدوة
السالكين مقتداء العارفين علامة الدهر تاج فضلاء
عصر جناب فضائل انتساب خواجه خواجگان مرشدنا
ومولانا جناب حضرت خواجه حسن نظامي صاحب
سلمه ربه جو فارسي زبان ۾ تحرير فرمايو هو جنهن ۾ مصر جي
سفر جو بيان مختصر طرح حوالي فرمايو اٿن. سندن اندرين
زمانه ۾ جيڪڏهن ولايت جو چراغ ڪنهن درگاه تي ٻرندو هو
ته اهائي درگاه آهي ۽ جيڪڏهن علم جي شمع ڪنهن خاندان
۾ روشن آهي ته اهو ئي خاندان آهي سندن سفرنامه مان معلوم
ٿيندو ته سيڪنهن تڪليف ۾ پاڻ ڪهڙا نه صابر ٿي سگهن
مصيبت وقت ڪهڙا نه متوكل علی الله رهيا آهن ۽ ڪهڙي
نه مشكل وقت ۾ شريعت جو پاس هنن كين ڇڏيو اٿن
۽ ڪهڙي بيراتڪي راهن پيرپٺ تي نه هٽايو اٿن ورنه ان سال
واري حج جي سفر ۾ سندي سامونڊي رستي بر ترڪن ۽ جرمني
جي لڙائي جو بندي وڌڻ وڌڻ علم جي ڳالهين ۾ توڪل جي دعويدارن
جون دليون ڏهلجي ويون هيون ۽ سندن انهما تزلزل تي ويو هو پر
جي صاحب اول کان آخر تائين ثابت قدم رهيا مگر حج کان بعد بہ
بيت المقدس جي زيارت لاءِ سفر جاري رکيائون هن کتاب مان
فقط فارسي دان ئي فائدو حاصل ڪري سگهيا ٿي ۽ ڪتاب جي

مطبوع نه هئڻ ڪري جن جن صاحبن وٽ قلمي نسخو هو تن ان کي
هر زمان بنائي ساهه وانگر سانڍيو ٿي آخر جناب وڏيري غلام عيسيٰ
لاکي هن محمدآڻي هن ڪتاب کي سنڌي جامي پهرائي آجو ڪم
ڪيو ان سنڌي نقل تان فقير حاجي عبدالله لغاري نقل ڪيو جنهن
اهو نقل پنهنجن دوستن ۽ مشفقن کي ڪيتي ڪتي پي ڦيڪاريو جنهن
جنهن صاحب ڪتاب ڏٺو تنهن هن ڪتاب کي طبع ڪرائي
عام ڪرائڻ تي زور ڏنو خصوصاً جناب مولوي حاجي عبدالله
احمداڻي صاحب ساڪن ٺٽي وغلام علي ۽ جناب فقير حاجي نصير
صاحب ۽ حاجي الهه بچايو عباسي صاحب ساڪن آگهم ڪوٽ
جناب مولوي عبدالرؤف صاحب بختيارپوري، جناب مولوي
محمد صادق صاحب موراني، جناب قاضي سعيد محمد صاحب
هالوي، جناب قاضي محمد اسحاق صاحب هيڊ منشي، جناب
وڏيرو غلام حسين صاحب لاڪو ساڪن لاڪا تعلقه ڪنڊيارو
۽ جناب مسٽر نور محمد صاحب مختيارڪار صاحب ميرپور بٺورو
انهن صاحبن هن ڪتاب جي طبع ڪرائڻ لاءِ فقير حاجي
عبدالله تي گهڻو زور آندو ان ڪري هن صاحب همت
ڪري زر ڪثير خرچ ڪري هي ڪتاب ڇپائي صديه ناظرين
ڪيو آهي ته پڙهي عوام الناس سنڌي دلن صاحب برهن
سان فيضياب ٿين. ع گر قبول افتد زهي عز و شرف،

الله بخش عفا الله عنه

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريف الله تعاليٰ جل جلاله کي جڳائي جنهن اسان کي (اسلام جي) هدايت ڪئي ڇو ته جيڪڏهن الله تعاليٰ هدايت نه ڪري ها ته اسين هدايت وارا ڪو نه ٿيون ها. ۽ صلواتون ۽ سلام اسان جي سردار ۽ آقائن جي مولىٰ حضرت محمد مصطفىٰ صلي الله عليه وسلم تي جنهن جو اُمي نبي ۽ طاهر ۽ زڪي آهي ۽ ان جي اولاد ۽ ان جي پاڪ اصحابن تي جن ۽ انهن تي به جن جيڪي انهن جا تابع ٿيا.

اما بعد - هي ذڪر حجاز، شام ۽ عراق جي سفر جي بيان ۾ لکيو ويو آهي جو هڪ يادگار لاءِ آهي پڙهڻ لکڻ جو اهو ۽ مطلب آهي ته جيڪي پاڙاها وات وڃن سي به هن مان فائدو وٺن. ان جو تفصيل هن ريت آهي

ڪاتب الحروف فقير محمد حسن مجددي عفي عنه کي گهڻي وقت کان وٺي عراق ۽ شام شريف جي سفر ۽ حرمين شريفين جي آستان بوسي جو شوق دامنگير هو پر جنهن کي ڪاج امر مرهون باوقاته جو هڪ سبب تي غالب آهي يعني سڀ ڪو امر پنهنجي پنهنجي مدي لاءِ گروي آهي تنهن ڪري منهنجي هي خواهش تڏهن پوري ٿي جڏهن هجري سنه ١٣٣٢ تيرهن سو ٻٽيهه هو. ٢٣ تاريخ ماه شعبان المعظم مطابق

٢، جولائي ١٩١٤ع سنه ڏهين خميس جي ڏينهن پنهنجي غريب خاني کان جو
ڳوٺ ٽنڊي سائينداد ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ آهي
پنهنجي دوستن سان گڏ ڪراچي بندر ڏي روانا ٿياسين
اسين جملي ١٨ ماڻهو هئاسين جن مان منهنجو فرزند مڪرم
عبدالله ۽ اخوي غلام دستگير، سيد ميان عبدالله شاهه
صاحب سيوهاڻي ۽ سيد فضل علي شاهه پاٽائي ۽ وڏيرو
محمد حسن ميهيسري قاضي نظر محمد برهواڻي سنڌ مان
ڪيترائي دوست جهڙوڪ حاجي عبدالحڪيم شاهه ٽڪڙائي
پنهنجن پائرن مولوي اسدالله شاهه ۽ سيد محمد حافظ
شاهه سوڍو ۽ غلام محمد خان پرڳڙي ۽ عبدالعزيز خان
سنڪارپوري ۽ سيد غلام شاهه حڪيم حاجي احمد ولهاري
قاضي عبدالڪريم ۽ مولوي ميان عبدالقيوم بختيارپوري
وغيره قريباً پنجاهه سٺ ڄڻا اسان کان الوداع ڪرڻ لاءِ
ڪراچي تائين گڏ آيا هوا. جمعي رات تاريخ ٢٣ شعبان ڪراچي
پهتاسين اخوي حضرت ميان ضياء احمد ۽ احمد علي جان
محمد ڏي ڪيترن دوستن سان گڏ ڪراچي سٽيشن تي
حاضر هوا. عاليجاه دوست محمد خان افغان پنهنجي جماعت جي
مهمان نوازي خواه بگين جي سواري جو سڀ بندوبست پاڻ
ڪيو هو، ٽڪن جو بندوبست جناب امير صاحب افغانستان
جي سرائي ۾ ڪيو ويو هو. تاريخ ٢٣ جمعي ڏينهن ڪراچي شهر مان
سفر لاءِ ضروري سامان خريد ڪري بمبئي ڏانهن ويندڙ

ميل جهاز جون ٽڪيٽون ورتيون ويون. اهو جهاز جنهن ڏينهن
بصره ڏانهن روانو ٿيو هو چار سيڪنڊ ڪلاس جون ٽڪيٽون
ني اسان ٽن لاءِ ۽ چوٿين سيد عبدالله شاهه لاءِ ني
ٽڪيٽ ڇهاسي رپيين اٺين آني ۽ چار ٽڪيٽون ڊيڪ جون ني
ٽڪيٽ ايڪيهين رپيين ورتيون سين. جنهن ڏينهن ٻي بجي
محل ڪيامار تي ٿي جتي جهازن جي بيهڻ جو بندر ۽ سرڪاري
قرنطين جي جاءِ آهي پهتاسين دوستن جي رفاقت سان پهتاسين
جن کي سيڪنڊ ڪلاس جون ٽڪيٽون هيون تن کي هڪ هنڌ
مڪاني ۾ ويهاريو ويو باقي انهن کان فقط زباني خيريت پرسي
ڪئي ۽ ڪين پاسيون ڏنيون جن کي ڊيڪ جون ٽڪيٽون هيون
تن کي ٻي جاءِ ۾ ويا جتي انهن جي دستوري طرح سان
تشخيص ڪئي وئي ڪلاڪ ڪن ڪان پوءِ سرڪاري ٻيڙي ۾
سوار ڪري جهاز تي پهچايا ٿون مطلب ته ٽين بجي بندر تي
دوستن کي الوداع چئي ننڍي جهاز تي سوار ٿي وڏي جهاز
تي پهتاسين ان جهاز جو نالو دامرهوءِ اهو بصره ڏي ٽپال
نيڻ لاءِ مقرر ٿيل هو اسان ٽنهين جڻن سيڪنڊ ڪلاس جي
هڪ وچين ڪمري ۾ جاءِ ورتي ۽ سيد عبدالله شاهه
ٻئي ڪمري ۾. ڏيک وارن ڏيکتي ڏيرو ڄمايو جيڪي دوست
جهاز تائين اماڻڻ آيا هوا ته ڪلاڪ ڪن کان پوءِ موڪلايو ويا چين
. سانجهي ۾ سو ڀاڳي اسان اتي ادا ڪئي جو جهاز تجارتي ساما
۾ ڀتي ڀائي جي ڪنن ۾ مشغول هو رات جو ٻه ٿين. ابجي جهاز

لنگر ڪنيو ۽ ٻهاري جي موسم خاص ڪري برسات جي مند ۾ هن
سمنڊ ۾ خاص ڪري اتر ڏکڻ پاڪي ۾ گهڻو شور ٿيندو آهي تنهن
ڪري سمنڊ ۾ لهر تمام گهڻي هئي ان ڪري جهاز کي لوڏو تمام گهڻو
هو جنهن ماڻهن جي طبع لوڏا سهي نه سگهي سي مٿي جي ڦيري
ڪري پنهنجي بسترن تان اٿي مٿو مٿي ڪڍي نه ٿي سگهيا ۽ ڪلاڪن
ستان ڪا راتي ڏاڍا اٿن جن جي طبع لوڏا سهي وئي سي تر
بالڪل آرام ۾ هوا پنهنجي بيمار سنگتين جي خدمت ڪندا
رهيا ۽ انهن کي کتابن ڪاراڻ وغيره خدمت ۾ مشغول رهيا
حاصل ڪلام اهڙي طرح ٻي رات گذاري ڏينهن ڪيو سين
جهاز جي ساڳي حالت رهي آچر جو ڏينهن ۽ سومر جي رات به
ساڳي طرح گذريا سومر جي ڏينهن سمنڊ ۾ قدري سڪون پيدا
ٿي ان ڪري رفيقن جي طبع ۾ به ذرا آرام ٿيو ۽ کجهه مٿي ڪڍڻ
جهڙا ٿيا. سومر ڏينهن ٻي پهر ڌاري جهاز مسقط جي بندر تي
لنگر هنيو. بندر تي پهچڻ کان اڳ ۾ هڪ ننڍي ٽوپ جا جهاز
تي موجود هئي سا ڇوڙيائون ۽ تپال جهاز جي ننڍي ٻيڙي ۾
وجهي بندر ڏانهن موڪليائون بندر تان ڪيترائون ٻيڙيون
آيون جي جهاز کي وڪوڙي ويون انهن ۾ بندر جا ماڻهو تازا
ليمان ۽ ٻيو وغيره کائڻ جهڙيون شيون جهازوارن کي
وڪڻڻ لاءِ کڻي آيا هوا نوڪرين ۾ رسا ٻڌي ٽن ۾ خريد و
فروخت پئي ڪيائون ٻيو ليما سيني شين ۾ سهانگا هوا
سيني ماڻهن پنهنجي احتياج موجب خريد ڪيو

ٻن ڪلاڪن کان پوءِ جهاز اتان روانو ٿيو سمنڊ ۾ تمام گهڻو سڪون
هوا نڪري اڱاري جي ڏينهن ۽ رات تمام آرام سان وقت گذريو
سمنڊ جو ڪنارو صاف نظر پئي آيو جنهن تي ڪٿي ڪٿي نخليون
۽ جبل پيئي ڏسڻ ۾ آيا ڪي ڪي بيٽ ۽ جزيرا ڪجهه ڪجهه آباد به
نظر آيا ٿي اربعه جي رات سمنڊ ۾ وڏي موج پيدا ٿي ۽ رفيقن کي
سڀڪي طرح ٿي ۽ اوڪارن اچي ورتو. اربعه ڏينهن ١٢ بجه مهل
ابوشير (ابوشهر) بندر وٽ پهتاسين اتي جهاز مان مال
لاهڻ شروع ڪيائون اٺين بجه تائين واپاري ٻيڙين ۾ مال ۽
ٽپال لاهي نائين بجه رات جو جهاز روانو ٿيو خميس جي رات آرام
سان گذري ۽ خميس جي ڏينهن جهاز فائو بندر تي پهتو جتي
اٽڪل پنڌرهن منٽن کن جهاز ترسيو ۽ ٽپال لاٿائون دجله درياه
جهڙو مٺو پاڻي جتي ايراني نار جي کاري پاڻي ۾ وڃي ٿو اتي هي بندر
آهي اتان جهاز درياه جي مٺي پاڻي ۾ گهڙيو. اتان وڻي راهه جو
نظارو شروع ٿيو. جيئن ته درياه جي ٻنهين پاسن کان
عجيب باغ ۽ بوستان ۽ سرسبزي جهڙا نخلستان آهن جنهن عمدين
عمارتون ۽ عاليشان عمارتون موجود آهن اهو نظارو ٻنهين
پاسي هليو هليو تان خميس ڏينهن ٻارهين بجه محمره بندر تي
پهتاسين جو دجله جي ڪناري تي بندر آهي. جنهن ۾ انگريزن
۽ ٻين قومن جا بنگلا تمام گهڻا آهن اتي محمره جي ٽپال ۽ مال
لاٿائون پڇي جهاز وري اتان روانو ٿيو ٤ بجه بصره پهتاسين
ترڪي ڊاڪٽر لانچ ۾ چڙهي جهاز ۾ آيو ۽ مسافرن ۽ جهاز جي

خلاصين جو معائنو ڪيائون. سيڪنڊ ڪلاس وارن مسافرن
کي جهاز ۾ ئي ٽڪيٽ ڏنو ويو باقي ڏيڪ وارن مسافرن خواهه
خلاصين کي سرڪاري ٻيڙين ۾ چاڙهي ڪرنطين ۾ وني ويا
جيڪي مالدار نظر آيا تن کان في ماڻهو هڪ رپيو ۽ آنا محصول
ورتو ويو ۽ جن پاڻ کي غريب ظاهر ڪيو تن کي محصول کان
معافي ملي ۽ پوءِ سيني جي ڪپڙن ۾ هنڌن کي دوائن جي ٻاڦ
۾ ٻاڦيا ويا. اسين جيڪي جهاز ۾ رهيل هوا سين تن کان في ماڻهو
هڪ رپيو ٻه آنا محصول ورتو سلمان سوداگر جهازمان لهڻ جي
اجازت ڏنائون اتي ٻه ڏينهن جو ڪجهه پيو ٿو هو اهي سو ڏهيون
۽ ٿنيون هيون انهن کي هوري ڪري ٿي چيائون. جنهن
صورت ۾ ڪاروان براءِ بند رٿي هئي تنهنڪري اسان هوريون
پاڙي ڪيون ڪراڻي هوري ادائي رپيا مقرر ٿيو درياءَ مان
هڪ نهر بصره شهر ڏانهن وهي ٿي ۽ بندر بر نهر جي پنهنجين
پاسي آهي اسان جون هوريون بر ان نهر ۾ روانيون ٿيون جڏهن
پوليس ٿاڻي وٽ آيا سين تڏهن ترڪي پوليس ٻيڙين کي
بيهڻ جو حڪم ڏنو ۽ پڇيائون ته توهان وٽ پاسپورٽ آهي
يا نه؟ حيدرآباد سنڌ ۾ غلام محمد جي ڪوشش سان اسان فقير
۽ سيني رفيقن جي نالي ڪليڪٽر جي پاس اسان کي مليل هئي
اها پيش ڪئي سين جا انهن پنهنجي قبضه ۾ ڪئي ۽ اسان
کي وڃڻ جي موڪل ڏنائون ۽ چيائون ته جنهن ڏينهن بغداد
وڃو انهي ڏينهن صبح جو پنهنجي پاس اسان جي نشد لو سميت

صاحب ۽ جيلو مير بحر تڏهن ڏياسين وٽ گڏجي آئي هن جڏهن ونجو
گمرگ يعني ڪسٽم آفيسر (بندر تي تجارتي مال تان محصول
وٺڻ وارو آفيسر) گڏجي شهر جي ٽوڪري جنهن کي اُهي ميربحر
جي معرفت ڪجهه رقم ڏنائين وانگر ڏي وئي پوءِ جلد ئي سراءِ ۾
ڇهتاسين جا اُهي شهر جي ڪناري تي هئي. عمدين ڪوٺين ۾ في
ماڻهو چار آنا ۽ عام ڪوٺين ۾ في ماڻهو ٻه آني حساب سان لڳاءِ
ورتي سين. اڄ خميس جو ڏينهن آهي ۽ ڪراچي کان وٺي ڪجهه
ڪلاڪن گهٽ ٥ ڏينهن ۽ ٥ راتيون لڳيون. الحمد لله علي العافية
بندرگاه تمام معمور ۽ آباد آهي جتي جدا جدا بادشاهتن جون
عمارتون اڏيل آهن سرسبز ۽ شاداب باغ تمام ڪثرت سان
موجود آهن. جمع جي رات تي ڪنهن برما ماڻهو کي خيال ڪونه هو
ته ڪو ماه رمضان مبارڪ شروع ٿو ٿئي ڇاڪاڻ ته سنڌ ملڪ ۾
اسان اڳيون چنڊ خميس جو ڏٺو هوان ڪري سڀڪنهن کي خيال
هو ته ماه رمضان شريف جي پهرين تاريخ ڇنڇر جي ٿيندي
اوچتو ئي اوچتو سومهڻي جي توپن ترڪي سرڪاري توپن جي ڌما
ڌمي وئي ۽ جاين جي مٿان طرحين طرحين شعلا ڏسڻ ۾
آيا. پڇيائون ته ماه رمضان جي چنڊ ڏسڻ جي شاهدي اسلام
جي قاضي وٽ قبول ٿي آئي آهي. امر جي وقت وري ٻه سرڪاري
توب ڇٽي جنهن اٿي عام ماڻهن جي اطلاع لاءِ اهو قاعدو مقرر
آهي. جمع جي ڏينهن ماه رمضان جي پهرين تاريخ مقرر ٿي. بصره
۾ گرمي تمام حد درجي زور هئي ٿڌڪري ڪن رفيقن روزه نه

رکڻ پسند ڪيو باقي ٻن رفيقن کي الله تعالیٰ توفيق ڏني جو
دادن تصوّر اخير لکم جي حڪم موجب موسم جي گرمي کي خيال
۾ ڏئي آئي روزو رکڻ شروع ڪيائون رچين جي وقت ڪن خاص
ٿورڙن سنگتين ساڳئن جي ڊونڌين ۾ سوار ٿي روانہ ٿياسين
اهي پڙيون شهر ۾ تمام ڪثرت سان موجود هيون شهر قديم
آهي ۽ ان جون سڀ عمارتون پڪين سرن جون آهن بندرگاه کان
شهر ٻه ميل پري آهي ان ٻنهي رستي تي شهر جي ٻنهين طرف
عاليشان عمارتون ۽ سرسبز باغ هڪ ٻئي سان لڳيتا هليا
هوا بصره جي جامع مسجد ۾ آياسين ته ڏٺوسين ته هڪ عالم
منبر جي مٿان ڪتاب هٿ ۾ کنيو بيٺي مارليون وڏيون هو ۽ مهيني
رمضان شريف جي فضيلت جو بيان ذڪر ڪيائين چار پنج سو
عرب ۽ ترڪ مسجد جي صحن ۾ وعظ ٻڌڻ ۾ مشغول هوا گهڙي
کن اسان ٻه وعظ ٻڌو. وعظ پوري ٿيڻ بعد هڪ حافظ قرآن
شريف جو رڪوع پڙهيو ۽ فاتحہ پڙهيائون ۽ مجلس برخاست
ٿي. اسان ٻه رچين جي نماز ادا ڪئي پوءِ بازار مان هڪ گهوڙي
کان ڪجهه داڻا چاهين جا خريد ڪري بندرگاه تي موٽي آياسين
جتان ڊونڌي چڙهي اچي حساب ڀاڙي ڪري روزه جي
افطار ڪرڻ مهل ٻنهي جا تي سرائي ۾ موٽي آياسين ۽ روزه
افطار ڪيوسين مٿين جي برف اتي عام جام هئي اسان ۾
استعمال ڪئي معلوم ٿيو ته بغداد شريف لاءِ جهاز تيار آهي جو
سڀاڻي وڃڻ وارو. رمضان شريف جي ٻي تاريخ خميس ڏينهن صبح

جو مرزا علي جو انگريز سرڪار جي پاران عراق ۾ مسافرن جي خدمت
لاءِ بصري ۾ مقرر هو سو آيو ۽ ظاهر ڪيائين ته توهان جي نالي توهان
سيني رفيقن جي پاس لکي ڏني آهي. هن حڪومت جي قاعده
موجب في ماڻهو چار رپيا پاس جو محصول ڏيو ران محصول کي
عربي محاوره ۾ تذڪره ڦي ڀيائون) ته پاس تي تصديق ڪري
توهان کي ڏيون لاچار اسان جملي هڪ سؤ ٻه رپيا ان کي ڏنا سين
پنجين ڏينهن ۴ بجي مهل اسين سڳين ٻيڙين ۾ جن ۾ ڀرياءِ جهاز
مان آيا هواسين روانا ٿياسين. سيني ماڻهن کي سامان سميت
قرنطين ۾ وٺي ويا جو درياءَ جي ٻئي پاسي هو جتي وڃين؛ جو
پهتاسون اتي سامان ٻيڙين ۾ ڇڏي باقي اسان کي قرنطين ۾
وٺي ويا هن فقير کي ٻين ڇهن ٻنهن سڳورن تڪليف کان معاف
ڪيائون باقي ماڻهن کي ڪپڙا لهرائي انهن جا ڪپڙا مندن ۾
سامان سوڌا قرنطين ۾ داخل ڪري مقرر طرح سان پاڪ ڪيائون
ٻي ماڻهو سوار ٿيو قرنطين جو محصول ورتائون وڃڻ جي نماز
اسان اتي ادا ڪئي اسان انهي حال ۾ هواسين ته جيڪو جهاز
بغداد شريف وڃڻ لاءِ تيار هو سو به آيو ۽ جهاز جي خلاصين
کي قرنطين ۾ داخل ڪيائون ڪلاڪ کن بعد ترڪي ڊاڪٽر آيو
۽ مسافرن جو معائنو ڪري جهاز ۾ سوار ٿيڻ جي اجازت ڏنائين
بصره کان بغداد تائين في ٽڪيٽ چار رپيا ورتائون پوءِ وري
سڳين ننڍين ٻيڙين ۾ سوار ٿي جهاز تي پهتاسين ۽ سوار
ٿياسين. انگريزي جهاز تمام وڏو ڪرو ۾ عمدو ٻن طبقن وارو

هوءِ ٽپال کڻي بغداد ڏي ويندو ، هو آچر رات روزو ڇوڙڻ وقت
بصري جي بندر کان بغداد شريف روانا ٿياسين ۽ ڦلاتون مال
سان ڀريل جهاز جي ٻنهين پاسي ٻيڙا ل هيون جهاز مٿي درياءَ ۾
روانو ٿيو آچر رات اچڙ ڏينهن ۾ سومر رات جهاز بند ڪيو سومر
ڏينهن ۾ بعد منجهند عماره بندر تي پهتو اهو شهر دجله درياءَ جي
ڪپ تي آهي جنهن ۾ عاليشان عمارتون آهن بازار ڍڪيل آهي
۽ جامع مسجد وسيع آهي

سڀ جايون پڪين سرن جون آهن اتي جهاز هڪ ڪلاڪ
ترسيو جهاز تان ڪيترا مسافر بندر تي لٿا ۽ ٻيا ڪيترا اٿو بندر
تان مانيون ڪڪڙ ۽ پاڻيءَ کڻي جهاز تي وڪڻڻ لاءِ آيا

اتي درياءَ تي هڪ پل ٻيڙين جي ٺهيل هئي جهاز جي لنگهڻ
وقت ٻيڙيون کولي ٿي ڇڏيائون ۽ جهاز جي لنگهي وڃڻ کان
پوءِ ورري ٻڌي ٿي ڇڏيائون .

فائدو - بصره اهو شهر آهي جو اميرالمومنين سيدنا حضرت
عمر فاروق رضي الله تعالیٰ عنه جي خلافت ۾ اصحابي جليل القدر
حضرت سعد بن ابي وقاص رض جي اميري هيٺ ٻڌايو هو .
۽ پوءِ اهو شهر ترقي ڪندو ويو ۽ بني اميه ۽ بني عباسين جي
زماني ۾ تمام وڏن شهرن مان ليکيو ويندو هو ان کان پوءِ ورري گهٽجڻ
لڳو هن زماني ۾ اڳاٽين عمارتن مان گهڻيون ڊٺيون ويران ٿيون پيون
آهن ان اڳاٽي شهر جو ڪو حصو آباد آهي پر انجو بندر شهر
کان زياده آباد آهي . افسوس آهي جو دين اسلام خصوصًا مذهب

اهل سنت والجماعت اڃا تمام ضعيف آهي ۽ ٻيون ترٽون جهڙوڪ يهودي ۽ نصارا اڃا تمام ڪثرت سان موجود آهن ۽ ٻين بادشاهن جهڙوڪ جرمني، روس، انگريز، فرانس وغيره جون عاليشان عمارتون آهن جن تي وڏا جهنڊا نصب ٿيا پيا آهن. سلطاني جهنڊو به هڪ گوشي ۾ نصب ٿيو بيٺو هو* ليڪن منهنجا نفس ناتواني جي بڪي. من شهر جي ماڻهن اسلام جي ضعف ۽ ڌارين مذهبن جي اختلاط ڪري ڇياءُ، جو ايمان جو ڏاڍو آهي تنهن ڪري صفاچٽي ڏاڙهي اوڳهڙ جي ڏيکل بدران ان کي اگها ڇورڪڻ فرض ٿا سمجهن هڪ ٻئي کي ٻي محابي تي چپنيئي اهن ۾ بالڪل عام هو ڏاڙهيءَ وارو شخص تمام ڇپ وٽي نظر آيو. اڪثر عرب ۽ واهڻا ني باڻهو رافضي ۽ شيعا آهن ان جو آڳهه تمام مهانگو آهي ڪڻڪ جو اٽو ربئي جا سوا چار سير سنڌي ملي ٿي پيا آڳهه به اهڙيطرح مهانگو ميوو تمام گهٽ موجود هو بصري جي کجور مشهور آهي ۽ دور دراز ولايتن سنڌ ۽ لنڊن جا جهاز بند رتي ڪٽل جي بار لاءِ ترسيا بيٺا هوا جن خالي صنف وقوف آندي ٻين هيون جي ڪٽل سانپري ورهي وطن موٽنا هوا انهن پٽ ڊيري تي آيو ته هرسال اٽڪل چار سو جهاز بصري جي ڪارڪن سانپر جي ٻين ولايتن ڏي وڃن ٿا هر هڪ

---

* حضرت صاحب جن پنهنجي روشن ضميري سان هي ان وقت لکيو آهي جو اڃا ترڪن کي نقصان پهچائيندڙ جنگ عظيم نه لڳي هئي.

از مترجم

جهاز تي اٽڪل هڪ لکه صندوقون باهر ڪڍيون ٿيون اهڙيءَ طرح اٽڪل ڄڻ چار ڪروڙ صندوقون باهر وڃن ٿيون فسبحان من لا اله الا هو. يعني خدا تعاليٰ جي پاڪائي آهي جنهن کان سواءِ ٻيو خدا ڪونهي. ڪجهين جو ٿورا ڇا پکل ڪونه هوا تي چاهيون گهٽيون هيون هڪ دائون نيل ونه وڏو پر وچولو نين آنه ورتو سين انگور جيا مهوءِ سستو به هو جو هڪ رپئي اٽڪل ڏهه سير تي ڏنائون پر خراسان جي انگورن کان جيا جهڙو لطافت ۾ جيا مٺاج ۾ گهٽ هو ڪارا ۽ اڇا انجير عام ۽ وڏا هڪ رپئي جا چار سير تي مليا گدرا به موجود هوا پر ڇاڪاڻ ته بي سوادا هوا.

جهاز جي روانگي کان پوءِ بصره کان وٺي عماره شهر تائين دجله درياءَ جي ٻنهين پاسي ڪجهين ۾ ڀين ميون جا باغ تمام گهڻا تي ڏٺا پيمالدارن ماڻهن جون جهوپڙيون ۾ ڪن عربن جا اوڻي ڪارا تنبو درياءَ جي ڪناري تي تمام ڪثرت سان موجود هوا انهن جو مال مينهون، گئون ۽ رڍون هو جو درياءَ جي ڪناري تي ايترو ويڇريو جنهن جي نه حد نه حساب. قسمين قسمين گهوڙا ڪي ادڙين تنهن جي آگڻ ۾ ڪي جهنگل ۾ پئي چريا. ايترو مال درياءَ جي ڪناري تي پاڻ واپار لاءِ خريدارن جي مد نظر تي گڏ ٿيو هوندو يا تر الله ملڪ ۾ پائي موجود نه هوند. وتمنڪري درياءَ جو ڪنارو ماڻهن پنهنجو سڪونت گاهه بڻايو آهي جو ڪرڻ جا ولڙن جا دلري جن ۾ ننڍا ۽ وڏا هر عمر جا بار موجود هوا سڀ اگهاڙا ئي اگهاڙا درياءَ ۾ ٽپا ڏيو ترندا ترندا جهاز تائين اچي ٿي پهتا ۽ خيرات

پي گهريائون. جيڪي ملڻ پي سو وٺندا وري به جهاز جي پويان
اٽڪل ميل کن تائين پي ڊوڙيا جڏهن ٿڪائجي پيا اڳتي وڃڻ جو
ارادو لاٿائون تڏهن پترن جنبن سان جهاز وارن سان الوداع
ڪيائون ڪيترن جاين تي ڪارن برقعن سان عورتون
لوڏ جا وڏا طبق پري جهاز جي ٻنهين پاسي ڊوڙنديون لوڏ جي
وڪري جا هوڪا ڏينديون ٿي هليون لوڏ جو اگهه تمام سستو هو
سيڪو طبق جنهن ۾ اٽڪل ڏهه سير لوڏ جا ٿيندا سو چئن آنن
تي وڪيائون. ازالعبد ڏينهن صبح جي وقت جهاز ڪرت بندر تي
پهتو اتي جهاز اٽڪل ٽڪلاڪ ترسيو مانجهن سفر لاءِ ضروري
شيون بندر تان آنديون پوءِ جهاز روانه ٿيو.

فائده - دجله هڪ درياءُ آهي جنهن جو مُنهن شام
جي اتر وارن جبلن ۾ روم جي ڏکڻ وارن جبلن مان آهي. هي
درياءُ اتان نڪري عراق عرب جي ملڪ ۾ اچي ٿو ۽ بغداد شريف
جي وچان لنگهي ٿو ۽ عماره بندر جي نزديڪ ٿئي ٻه شاخون ٿئي ٿو
انجو پاڻي تمام مٺو آهي انجي وڏي شاخ بصره ڏي وڃي ٿي جتي
فرات درياء سان وڃي ٿي گڏجي. فرات درياء حلب جي جبلن
مان نڪري ٿو انجو پاڻي اهڙو ته وڻندڙ ۽ مٺو آهي جو مثال ۾
انجا پهاڪا ڏيندا آهن. بصره شهر کان پوءِ هي درياء هند و
فائربندر جي وچ بصره کان اٽڪل چاليهن ميلن پنڌ تي

وڃي کاري سمنڊ ۾ پوي ٿو ان سمنڊ کي خليج فارس (ايراني نار)
چوندا آهن زمين جي سنئين پٽ هجڻ سبب سمنڊ ۾ وير چڙهڻ
وقت هن درياء ۾ ٻيڙيون وقت بصره تائين وير چڙهندي آهي
۽ ان وقت کان وٺي انجو پاڻي چڙهي اتي ٿي باغن ۽ پوکن کي
سيراب ڪري ٿو پهچندو، بعد موٽ کائي وري سمنڊ ۾ وڃي ٿو
پوي. ان ڪري صبح جي وقت درياه جو پاڻي سمنڊ کان بصره
ڏي ۽ شام جو بصره کان سمنڊ ڏي وهندو وڃي ٿو. هي به
الله تعالى جل شانه جي قدرتن مان هڪ عجيب قدرت
آهي جو هيتري ساري مخلوقات جي آبادي لاءِ مٺو پاڻي
سمنڊ جي کاري پاڻي کان مٺائي آڻي ٿو هن فقير جو سفر هم
اونهاري ۾ واقع ٿيو هو ۽ وري ماه رمضان شريف به انهي
موسم ۾ تشريف آندي جو هڪ به روزو بصره شهر ۾ ۽
پنج ڇهه روزا بغداد شريف ڏي ويندي جهاز ۾ رکيا سين. سخت جي
گرمي ۽ جهولي جي شورش گڏجي هڪ عجيب ڪيفيت پيدا ٿي ڪئي
پر الحمد لله الله تعالى جا لک شڪرانا آهن جنهن توفيق ڏني
۽ ٿورن ضعيفن کان سواءِ روزي جي شرف کان محروم نه رکيو.
انهن ضعيفن عذر جي سبب روزا ترڪ ڪيا وهو الموفق والمعين
بصره جي نزديڪ اٽڪل ٻه ميلن پنڌ تي ٻه اصحابي سڳورا
هڪ حضرت طلحة الخير رضي الله تعالى عنه ۽ ٻيو حضرت

زبير بن العوام رضي الله تعالیٰ عنه جي بني عشرة المبشرة
بالجنة مان آهن انهن جون تربتون آهن ۽ حضرت حسن
بصري رضي الله تعالیٰ عنه جي زيارت به انهن جي قريب آهي
پر بصره جي اعرابين (رواهڻائن) جي بغاوت سبب زيارت
جو رستو بند هوان کري زيارت جو شرف حاصل نه ٿيو.
جٿ هن جهاز بغدادکي وڃڻو هيو تڏهن مدائن جو شهر جنهن ۾
نوشيروان بادشاه جو سفيد محلات هوءِ جو شهر تاريخ جي
ڪتابن ۾ مشهور معروف آهي سو ڏسڻ ۾ آيو پر گوهڪ منٽ
جو ڏڌو هوان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ٿي ڏٺوان وقت حضرت
عمر خيام جي رباعي بي اختيار زبان مان نڪري ويئي

آن قصر که بر چرخ همی زد پهلو
بر درگه او شهان نهادندے رو
دیدیم که بر کنگره اش فاخته
نشسته همی گفت که کوکو کو

ترجمه

محلات جنهن ڳاٽ ڪنيو عرشن تي۔
شاهن جو متو هيٺ سند من فرشن تي۔
اڄ ڳيرو ڳجي لوڏي ڪئي ٿي ڪوڪو ڪو*

* ڪوڪو ڳيري جو آواز آهي پهرين لفظ جي معني آهي ته ڪٿي آهي ڪٿي آهي؟

مشغول ڏنا ٿولنس سند سرڪنگرن تي -

درياءَ جي ڪناري سان متصل حضرت حذيفہ بن اليمان جي مزار پرانوار آهي جنهن تي هڪ ڳورو سنو قبو آهي ۽ چوڌاري هڪ جهوديواري الٿس ان جي نزديڪ حضرت سلمان فارسيءَ جي زيارت آهي جهاز جي هلنديءَ فاتحہ دعا پڙهي سين جنهن ڏينهن ماهِ رمضان مبارڪ جي ۹ تاريخ سمهائي جي وقت جهاز بغداد شريف جي بندرگاهه تي پهتو هڪ ڪلاڪ بعد ماٺو ميٺ لٿا. اتي ٻه ٽن قسمن جون هيون هڪڙيون عامي ۽ ٻيون ڪي وڏيئي ديگ جهڙيون گول جنهن ۾ ١٠-١٢ ڄڻا پنهنجي سامان سوڌو سولائيءَ سان ويهي تي سگهيا اهن ڪي ڦڦ ڪري ڦي سڻ ياڻن ڪي ماڻهو ٻهريون قسم وارين ٻيڙين تي ۽ ڪي ٻوئين قسم وارين ٻيڙين تي سوار ٿيا اسان جي دوستن مان هڪ شخص ديگ جهڙيون ٻه ٻيڙيون آنديون جن تي سامان سوڌو سوار ٿي ڪناري تي پهتاسين اتان سامان مزورن کنيو ۽ اسين ٻه بگيون ياڙي ڪري ان تي سوار ٿي جناب حضرت محبوب سبحاني قدس الله سره جي خانقاه جي پاسي ۾ سيد عبد السلام جي مڪان ۾ وڃي لٿاسين جوان پير صاحب ڪوئيٽا ۾ تاڪيد ڪيو هو تہ بغداد ۾ اچڻ وقت اسين سندس مڪان ۾ لهون.

يڪدم درگاهه شريف تي حاضر ٿياسين تنهن شريف جو دروازو ان وقت بند هو مسجد ۾ سومهاڻي جي نماز ادا ڪئي سين ۽ فاتحہ

پڙهي موتي جاءِ تي آيا سين حضرت محبوب سبحاني جي قبي جو دروازو فجر جي نماز وقت اڌ ڪلاڪ کولينداآهن ۽ اهڙيءَ طرح ٻيهرن جو نماز جي وقت بس باقي ٻيهرن جي نماز کان هڪ ڪلاڪ اڳي دروازو کولي ڇڏيندا آهن جو سانجهيءَ تائين کليل رهندو آهي ان کان پوءِ قفل هڻي ڇڏيندا آهن. خانقاه عالي شان آهي مسجد تمام وڏي آهي جنهن جا منارا تمام بلند آهن مناري ۾ وڏو گهڙيال به لڳل آهي

فائدو ١ بغداد ۾ انجي آسپاس واري ملڪ جو قبلو ڏکڻ اولهه جي ڪنڊ تي آهي پر اولهه کان ڏکڻ ڏي وڌيڪ لاڙو اٿس

فائدو ٢ بغداد جو شهر هڪ عظيم ۽ آباد شهر آهي. جو خليفه ابوجعفر منصور جو ٻڌايل آهي هن شهر جي وچ مان دجله دريا وهي ٿو جنهن تي هڪ وڏي پل ٻڌل آهي اتراوير واري شهر کي جنهن ۾ حضرت محبوب سبحاني جو مقبره مقدس آهي تنهنکي بغداد جديد (نئون بغداد) ٿا چون ۽ ڏکڻ واري طرف جنهن ۾ ٻين اوليائن جون تربتون آهن ان کي بغداد قديم (پراڻو بغداد) ڪري ٿا سڏين. نئون بغداد پراڻي بغداد کان تمام وڌيڪ آباد آهي. دريا جي ڪناري تي جدا جدا بادشاهن ۽ شهر جي اميرن جا ٺهيل خاص بغداد جي حضرت نقيب جون عاليشان عمارتون ۽ عمدا يون علائتون آهن اهل شهر جي زبان عام طرح عربي آهي ليڪن فارسي به علم

طرح مروج آهي شهر ۾ اٽڪل ٥ لک گهر ٿيندا عام رهاڪو مسلمان يهودي نصارا ارميني وغيره آهن شهر ۾ واپاري ۽ شاهوڪار اڪثر يهودي آهن شهر جا مسلمان ڪي حنفي ۽ ڪي شيعا آهن پر ٿورائي جا ما ٿورا ۽ بدوي خاص شيعا آهن. شيعن ۾ به ڪي غالي آهن ۽ ڪي اثنا عشريه. مسلمانن جون مسجديون تمام گهڻيون آهن جي سڀ عمديون ۽ وڏيون ۽ مناري دار آهن. مسجدين ۾ روشني جو سامان. شطرنجي گلم ۽ نلڪون موجود آهن ۾ پاڻي جا نل ۽ سڀ سامان درسيانه موجود آهي مگر افسوس جو عام مسلمان روزن کي ترڪ ڪيو عام طرح ظاهر ظهور ۾ بي ڪاڻائون پيئائون. حياء ۽ پردي سان سا ڪي بصره وارن جهڙي ڪا رهڻي اتي ميوا تمام ڪثرت سان موجود هوا. خاص ڪري انجير، انگور ۽ ڇا کڻيون هن موسم ۾ تمام گهڻيون موجود هيون. ان جا اگهه وچترو. هڪ پوري پئي چاهين جا تور ۾ ٥-٦ سير هجي سا ١-٢ ... يا ڪجهه گهٽ وڌ ۾ ملي. انگور به اٽڪل ٻي آني سير. اتان جا ميوا شيرين ۽ لطافت ۾ اهڙا مزيدار نه هوا جهڙا ڪ خراسان جا آهن. دنبي جو گوشت عام ۽ سستو هو. ترڪارين منجهان ڪدو ٽماٽا واڱڻ ۽ ڪاڻ توريون جام موجود هيون ماڻهن جو لباس اهل حرمين ۽ اهل فارس جو وچ وچ هو. نه انهن جهڙي لطافت نه هنن جهڙي ڪثافت

بيان زيارت بغداد جديد

ڪناري جي نزديڪ حضرت سيد شيخ سلطان علي

جي زيارت حاصل ٿي جو حضرت احمد رضا علي قدس سره جو
والد ماجد آهي ان کان پوءِ ٻُل اکري ٻئي پاسي ڦريا ۽ حضرت
شيخ حبيب عجمي قدس سره جي زيارت کان مشرف ٿيا سين. ان
کان پوءِ شهر جي ڇاڙي ۾ حضرت شيخ سيد صالح ابن محبوب
سبحاني قدس سرهما جي زيارت کان مشرف ٿيا سين. ان کانپوءِ
شهر جي ٻاهران ذکر طرف ڏي مقبره ۾ حضرت شيخ معروف
ڪرخي قدس سره جي زيارت لاءِ ويا سين جتي مزار پر انوار تي
هڪ مختصر قبو هو ۽ پر ۾ هڪ پوري ٻني مسجد هئي. مشهور
آهي ته حضرت معروف جي زيارت حاجتن لاءِ ترياق آهي جيڪا
حاجت سند س حضور ۾ گهر بي سا الله تعالى پنهنجي فضل
سان پوري ڪندو. ان کان پوءِ انهي مقام ۾ خليفه هارون الرشيد
جي بيگم. بي بي زبيده جا شميه جنهن مڪه شريف ۾ عرفات
واري مشهور نهر زبيده کٽائي هئي تنهن جي زيارت ڪئي سون. ان
جي تربت تمام عمدي هئي ۽ ان جي مٿان قبو مناره وانگر او چو هو.
ان ٿي جي پرسان حضرت ذوالنون مصري قدس سره جي زيارت
آهي تربت هڪ ننڍي ڪوٺي ۾ هئي جنهن ۾ ظاهري تجلي ۽
سامان ڪجهه به ڪو نه هو انهي جي نزديڪ انهي مقام ۾ هڪ مسجد آهي
۽ مسجد ۾ اندر هڪ پورو ننڍو قبو آهي جنهن ۾ به تربتون هڪ حضرت
جنيد بغدادي ۽ ٻي شيخ سري سقطي قدس سرهما جي واقع آهي
انهن جي به زيارت ڪئي سون ان جي نزديڪ انڪل هڪ تير
جيتري پند تي هڪ پراڻي چو ديواري ۾ هڪ پوري ٻني مسجد آهي.

جنهن ۾ حضرت يوشع علىٰ نبينا وعليه الصلوٰة والسلام جي
مرقد منور آهي ان جي زيارت کان مشرف ٿياسين انجي پاسي ۾
هڪ ننڍي احاطي اندر بهلول دانا جي مرقد مبارڪ آهي جنهن
کي چوڌاري پڪو آهي ان جي زيارت ڪئي سين انجي پرسان
حضرت شيخ ابراهيم خواص جي زيارت جا هڪ ننڍي ڪوٺي ۾
آهي اتي حاضر ٿياسين ۽ فاتحه ۽ دعا پڙهي سين. اتي سيني
زيارتن کان فارغ ٿي گاڏين ۾ سوار ٿي الهندي طرف اٽڪل ڏهن
ميل پنڌ ڪري ڪاظمين جي شهر ۾ وياسين شهر تمام وڏو
آهي جو پڪو اڏيل آهي ۽ باغن سان وڪوڙيو پيو آهي ان شهر جا رهاڪو
گهڻو ڪري اڪثر شيعا آهن جنهن درگاه کي اوڏانهن ٿياسين
تنهن مجاورن مان ٿي چار ڄڻا جي شيعي مذهب جا هوا سي
هر ويرو اچي رفيق ٿيا ۽ اسانکي درگاه شريف ڏي وٺي هليا
درگاه تمام عاليشان آهي ۽ منارو بلند آهي ۽ مٿان سون جو
پاڻي چڙهيل ۽ اندران آئينه بندي جو ڪم ٿيل آهي قبي ۽ اندر
چاندي جو هڪ وڏو عمدو پڪو ٺهيل آهي جنهن ۾ ٻه تربتون
آهن هڪڙي حضرت امام موسىٰ ڪاظم رض بن امام جعفر
صادق رض جي، ۽ ٻي سندس پوٽي حضرت امام محمد تقي رض بن
حضرت امام علي رض جي جنهن جو لقب جواد هو. اتي جيڪي حضرت
رسول مقبول صلعم جي اهل بيت مان زيارتون تن جي زيارت کان
مشرف ٿياسين گهڻو ئي اراده ڪيوسين ته سندن حضور ۾
پنهنجو عرض احوال پيش ڪرڻ لاءِ ڪا گهڙي ساعت رهون پر

مجاورن نه چيو پوءِ پنهنجي گهٽي لاڳ ڪري چنبڙيا پي ۽ فارسي زبان
۾ لڄڻ ۾ ڪجهه ڳالهايائون پيءِ ڏوڪڙ پي طلبيائون. حاصل ڪلام
اتان نڪري ٻاهر ٿيا سين.

انهيءَ ئي حاطه ۾ ڀرسان پاسي حضرت امام ابويوسف جي زيارت
آهي جو امام ابوحنيفه رض جو شاگرد هو. حضرت امام ابوحنيفه
حنفي مذهب جو مجتهد اول هو جنهي سني مجاورن مان هڪ ٻن
جڻن سان گڏجي وياسين. اسان گهوريون امام ابويوسف رح جي زيارت
ڏي ڏسي سيني اهل تشيع جا مرقي ويا ان ڪري تعلم آرام سان
زيارت ڪئي سون

اتان ٻاهر نڪري درگاه شريف کي رخصت ڇڏي شهر جي
ٻاهران اچي سوار ٿيا سين بغداد جي وچ واري پل تان سوا
ءِ شهر جي پرسان دجله تي ٻي به پل آهي ان تان لنگهي جناب
سراج الامة حضرت امام ابوحنيفه رض جي زيارتگاه تي آيا سين
خانگاه عاليشان ۽ مسجد ڪشادي عمدي سان ٺهيل ۽ ڏنا سينگار پيل
هئي. پاڻي جا نل موجود هوا مسجد ۾ اندر عمدن غاليچن جو فرش
وڇايل هو مسجد جي پاسي ۾ عاليشان قبو هو جنهن ۾ اندر چاندي
جو پڃرو هو ان ۾ اندر امام صاحب جي مرقد مقدس اندتي گهڙي
ڪن وينا سين. پيهري جي نماز مسجد مبارڪ ۾ جماعت سان
ادا ڪئي سون

اتان مرخص ٿي حاطه جي ٻاهران شيخ شبلي جي زيارت
تي وياسين. حاطه کي قفل لڳل هو ۽ ڪليد بردار غير حاضر هو

ٺٽنگري ۾ هران فاتحه پڙهي واپس وريا سين. سحر جي گرمي تمام
شديد هئي ۽ روزي سبب جماعت تمام کي طاقت ڪم پئي ٿي هئي.
حضرت شيخ شبلي سان گڏ شيخ حسن لوزي ۾ جي زيارت به هئي
اتي پڻ ۾ هران فاتحه پڙهي موڪلايوسين ۽ گاڏين ۾ سوار ٿي
بغداد شريف ڏي روانا ٿياسين.

انهن ڪل ٽي ميل پنڌ ڪرڻ کان پوءِ شهر جي ۾ هران اتر پاسي
حضرت شيخ شهاب الدين عمر سهروردي جي مسجد ۽ مزار
ظاهر ٿيا اتي وڃي سندن زيارت کان مشرف ٿياسين ۽ گهڙي
ڪن اتي آرام ڪيوسين تنهن کان پوءِ اتان روانا ٿياسين ۽ اچي
پنهنجي جاءِ تي پهتاسين.

هي احوال آهي انهن زيارتن جو جن جي حضور ۾ هي احقر
پهتو هن کان سواءِ ٻيا مزار مبارڪ به هوندا جن جو اطلاع ممڪن
آهي ته هن حقير کي نه مليو هجي.

فائدو- حضرت محبوب سبحاني قدس سره جو سڀ اولاد
جو هن وقت موجود آهي ان جا ٻه خاندان آهن هڪ حمد شريف
آهي جو حضرت شيخ عبدالرزاق ابن حضرت محبوب سبحاني
قدس سرهما جو اولاد آهي. تبي مبارڪ جي درگاه شريف جي
ڪنجي ۽ مسجد شريف ۾ حنفي مذهب جي امامت اڄ ڏينهن
تائين انهي خاندان جي حوالي آهي هن وقت ۾ مسجد جو امام ۽ قبي
شريف جو ڪنجي بردار مذڪور خاندان نعمان سيد مصطفى آهي.
جو هڪ بزرگ شخص ۽ متشرع آهي انکي ٻه فرزند آهن جي پنهنجي

والد جي عنبر ماضي ۾ امامت جو ڪم ڪندا آهن. بيو خاندان بغداد شريف وارو آهي جو حضرت شيخ عبدالعزيز ابن حضرت محبوب سبحاني قدس سرهما جو اولاد آهي. ٻنهين خاندانن جي نالن جي تفصيل لاءِ ته وڏو دفتر کپي. تنهنڪري جيڪي نقيب هن وقت موجود آهن فقط تنهن جو تفصيل دوستن جي معلوميت لاءِ هيٺ درج ڪجي ٿو.

جناب سيد علي آفندي بغدادي رحمة الله عليه ست پٽ ڇڏي ويو. سندس وڏو پٽ ڪانئس پوءِ نقيب ٿيو تنهن جو نالو سيد سليمان نقيب هو. ٻيو سندس پٽ عبدالرحمان نقيب آهي جو هن وقت نقابت جي منصب جو سجاده نشين آهي. ٽيون فرزند زين الدين، چوٿون سيد احمد، پنجون سيد عبدالله، ڇهون سيد افندي حسن آهي جو هن وقت ڪابل ۾ آهي. ستون سيد عبدالسلام آهي جو هن وقت ڪوئيٽا ۾ گرمي جي موسم گذاري رهيو آهي ۽ سياري جي موسم ۾ بغداد شريف ۾ تشريف آڻيندو ۽ هن فقير به انهن جي جاءِ ۾ اقامت ڪئي آهي. هن وقت انهن ستن مان پويان ڇهه ڄڻا حيات آهن. الله تعالى انهن کي شل سلامت رکي. سيد سليمان جو سيني ۾ وڏو هو تنهن کي هڪ پٽ هو. انهيءَ جو نالو سيد مصطفى هو، جي ڪانئن پوءِ اهو نقيب ٿيو ۽ هو خود انتقال ڪري ويو. انهيءَ جو پٽ سيد ابراهيم آهي جو ڪجهه ورهن کان وٺي بمبئي ۾ رهندو آهي. سيد سليمان جا ٻيا جيڪي پٽ ڄڻيا آهن سي ٽي آهن هڪ سيد عبدالرزاق ٻيو سيد داؤد ٽيون سيد موسى

سيد سليمان جي ٻئي پاءُ عبد الرحمان نقيب کي ٻا رهن پٽ آهن
سيد محمود، سيد هاشم، سيد صفاء الدين، سيد محي الدين
باقي ٻين جا نالا معلوم ٿي نہ سگهيا. سيد سليمان جي ٽئين پاءُ
سيد زين الدين کي محمد اشرف نالي پٽ هو جو حيدرآباد دکن ۾
انتقال فرمائي ويو انجو پٽ سيد حسين شاه نالي وهين ورهن
جو ڳڀرو جوان موجود آهي سيد زين الدين جو ٻيو پٽ سيد علي
نالي بہ موجود آهي. سيد سليمان جي چوٿين پاءُ سيد احمد کي
چار پٽ آهن، سيد علي، سيد شهاب الدين، سيد ابراهيم
۽ سيد شمس الدين. سيد سليمان جي پنجين پاءُ سيد عبد الله
کي ٻہ پٽ آهن هڪ جو نالو سيد عبد القادر هو، ٻئي جو نالو معلوم
ٿي نہ سگهيو. سيد سليمان جو ڇهون پاءُ سيد حسن آفندي
ڪابل ۾ رهندو آهي ۽ اتي شادي بہ ڪئي اٿس. ان کي اڃا
اولاد ڪونهي انهن جو عيني پاءُ سيد عبد السلام يعني سيد
سليمان جو ستون پاءُ ڪوئيٽا ۾ رهندو آهي ۾ اڃا شادي
ڪانہ ڪئي اٿس

احوال ڪربلا معلّیٰ - خميس جي ڏينهن ماه رمضان

مبارڪ جي ١٣ تاريخ ڪربلا معلیٰ جي زيارت لاءِ نڪتاسين. بہ
گهوڙي گاڏيون جنڪي اتي عربانہ ڪري ٿي سڏيا ٿون في عربانہ
ڇهين ڇهين رپائين ڪري پاڙي ڪيون سين. عربانہ ۾ ان ڇٽا
چڙهندا آهن پر اسان آرام جي خاطر چيو ڇٽا چڙهيا سين. هن
عربانہ جو عجيب نمونو آهي زمين کان اٽڪل چار پنج فوٽ مٿي آهي

۾ مند ۾ ڊيگھ اٽڪل ٧-٨ فوٽ، ويڪر اٽڪل چار فوٽ ٿيندي
۽ اندر ڊيگھ ۾ ٧ فوٽ تختا هڪ فوٽ ويڪرا رکيل آهن
جي مسافرن جي ويهڻ لاءِ آهن مٿان ڪاٺ جو مضبوط ڍڪ اٿس
۽ چار گهوڙا يا چار خچر ٻڌا آهن جي گاڏي کي ڇڪيندا
آهن نيرن جي وقت بعد ڪديم مان سوار ٿياسين ۽ ٽن ڪلاڪن
۾ ويهه ميل مسافري پوري ڪري هڪ ڳوٺ ۾ پهتاسين اُن جو نالو
محمودير هوائي گاڏين مان هيٺ لٿاسين گاڏي ولارين پهنجا خچر
مٽايا ڇو جو وقت اتي آرام ڪيوسين ٻه ڪلاڪ ۽ اتي هوا
کان گاڏي جو ضروري سامان رکيل هو. ٻپهرن جي نماز پڙهي
وري سوار ٿياسين ۽ ساڍن چئن ڪلاڪن ۾ ٻيا ويهه ميل سفر
ڪري هڪ شهر ۾ پهتاسين جنهن کي مسيب ڪري ٿو سڏيو
هي شهر فرات جي ڪناري تي آهي ۽ بغداد وانگر درياءَ جي ٻنهين
پاسي ٻڌل آهي. ٽمهني جي وقت پل لنگهي جامع مسجد ۾ جا درياءَ
جي ڪناري تي آهي جاءِ ورتي سين. گاڏين ۽ خچر درياءَ جي ٻئي
پاسي رهيا خچر جو باڪ تني مهل ٻيون گاڏيون آنديون ۽ مسافرن
کي سوار ڪري روانا ٿيا ۽ چئن ڪلاڪن ۾ ويهه ميل پنڌ ڪري
ڪربلا معليٰ جي شهر ۾ پهتاسين. شهر کان اٽڪل چار ميل اڳ
سبز رنگ جو هڪ وڏو قبو نظر آيو جيڪو اُن ته هتي حضرت عون
ابن علي رضي الله عنهما جنهن هتي شهادت جو شربت پيتو هو
سو مدفون آهي قبي ۾ داخل ٿي فاتحه پڙهي سين ۽ زيارت
ڪئي سين. ڪربلا معليٰ جو شهر آباد آهي چوڌاري باغ اٿس.

ان جون عمارتون حيدرآباد سنڌ جي عمارتن جهڙيون ئي ڏٺيون
ڳاٺاڻي ۾ به نموني ۾ به. جيڪا ڳالهه ته هي عمارتون ايراني نموني تي
تمام عمديون ۽ عاليشان آهن انهن ۾ سرد تهخانا به ته ڪو موجود
آهن اتي هڪ شخص سيد هاشم شاه نالي آهي جو معتبر ۽ عزت
وارو ماڻهو آهي هو سنڌ ۽ خصوصاً رياست خيرپور ۾ ڪي دفعا
آيو آهي جيتوڻيڪ اهل تشيع جو آهي ته به شخص فهميده
۽ خوش خلق آهي. انهي اچي سامان کڻايو ۽ اسان کي پنهنجي جاءِ
تي وٺي هليو اتي پير فيض محمد خان خيرپوري جي عاليشان جاءِ
آهي اها درست ڪري ان ۾ رهياسين. ڪلاڪ کان پوءِ زيارت
کان مشرف ٿياسين درگاه عاليشان آهي حضرت سيد الشهداء
۽ اهل بيت نبوي صلي الله عليه وسلم ۽ رضي الله عنهم جو قبو
شريف بلند مناري سان آهي جنهن تي سون جو پاڻي چڙهيل آهي
۽ سڄي ۾ آئينه بندي ٿيل آهي اهل تشيع زالين مڙسين روح
راتي ۽ نوحه گري ۾ اهڙو مست ۽ غرق هوا جو ان کان وڌيڪ خيال
۾ اچڻ ناممڪن آهي ليڪن سيد هاشم شاه ۽ سندس پاڻ تنين
جي سببان ڪو به مجاورن مان اسان جو مزاحم حال ڪونه ٿيو
۽ اسان بالڪل فراغت سان زيارت ڪئي ۽ اٽي ڪلاڪن ويٺاسين
چانديءَ جي هڪ وڏي پڃري ۾ حضرت امام حسين سيد
الشهداء ۽ سندس ٻن فرزندن حضرت سيد علي اصغر ۽ سيد
علي اڪبر رضي الله عنهم جون تربتون آهن انهي قبي ۾ ٻئي
پاسي ٻيو به چانديءَ جو پڃرو هو جنهن ۾ حضرت قاسم ابن

اسلم حسن رضي الله عنهما ۽ بيا دشت کربلا جا شهيد مدفون
آهن هي اهڙو مڪان آهي جتي گوڙهن بدران رت روئڻ دوا
آهي رنج ۽ اندوه، غم ۽ گريه طبع ۾ ازخود پيدا ٿين ان جاءِ
جي خاصيت آهي ان ڪري قبي ۾ بي ڪنڊ ۾ حضرت سيد الشهداء
جي شهيد ٿين جي جاءِ آهي جتي حضرت سيد الشهداء جو
پاڪ خون هاريو ويو هو. انا لله وانا اليه راجعون. اها جاءِ
زمين جي سطح کان اتڪل چئن ڏاڪن جيترو تمد رهيل آهي
شهداءِ ڪربلا جي احوال جو زياده تفصيل، غم ۽ الم سبب تحرير
جي طاقت کان باهر آهي.

پوءِ حضرت عباس علم بردار ابن حضرت شاه مردان
رضي الله تعالى عنهما جي زيارت لاءِ وياسين اتي ۽ قبو ۽ خانقاه
بني عاليشان آهن ۽ بني حضرت سيد الشهداء جي قبي ۽ خانقاه
جهڙا آهن اتي ۽ فاتحه پڙهي ۽ دعا گهري پوءِ پنهنجي جاءِ تي موٽي
آيا سين. هوا جي گرمي، سفر جي تڪليف ۽ روزه ڪري ساڻائي
۽ اڄ جان مڪان شريف جي جي تہ خاصيت آهي تنهن لا الحمد
لله تہ چڱو حصو مليو سين. رات جان ملڪ جي عادت موجب
سيد هاشم شاه وٽان پرتڪلف مهماني آئي

اسان کي نجف اشرف جي زيارت جو خيال هو ان ڪري
گاڏين جي پڇا ڪئي سين معلوم ٿيو تہ جهاد جي اعلان ڪري
سوبانه جي گهوڙن کي بيگر هنيو ٿا وڃن ۽ ان طرف وڃڻ جي اجازت
۽ ڪاڻي ان ڪري لاچار موٽڻ جو ارادو ڪيو سين. اوتري ۾

ياڙهي ۾ يعني في صر ٻانهي چهه ريال مجيدي ڏيئي ڇنهي ڏينهن
پهرين وقت روانا ٿياسين روزه افطار ڪرڻ وقت مسيب جي
شهر ۾ پهتاسين جو فرات درياء جي ڪناري تي آهي لڪ لڳڻ
سبب جي گرمي ڪري اهڙي تراڇ لڳي هئي جو افطار وقت اڌ
مٽائي درياء جي ڪناري تي پهتاسين. درياء لنگهي سڄي رات
گاڏين ۾ هڪليائون تانجو باڪ ڦٽي مهل بغداد پهتاسين.

فائدو. بغداد ۾ رواجي سڪو ريال مجيدي آهي جنهن
۾ ٨٠ قرش آهن انگريزي رپئي ۾ ٣١ قرش ڏنائون. ان
حساب سان هڪ ريال ۾ اڍائي رپيا ۽ ٿي قرش ٿيا ۽ قرش جي
ذري گهٽ ٽڪي جي برابر ٿيو. انگريزي گني جو ملهه (٣٦٥) چار
سو پنجهٺ قرش هو ۽ قرش ۾ ٻه پيسا انگريزي ۽ ڪجهه ڀاڱو
وڌيڪ آهي جو انگريزي رپئي ۾ ٦٤ پيسا آهن ۽ ٣٢ قرش خام
يڪا قرش جن کي صاغ استنبولي چيائون ٿي تن ۾ هتان جا
اٽڪل اڍائي آنا ٿيندا هڪ ٻيو سڪو قسطنطنيه جي ضربخانه
جو ٺهيل مشهور ومعروف ۽ عام هو انجو ملهه هتان جا سوا چار آنا
ٿيندو انکي قران ڪري ٿي چيائون اهو ايراني قران جي برابر هو
ٻيو سڪو انجو اڌ هو جنهنکي نيم قران ٿي چيائون انجو ملهه ٻه آنا
۽ ڪجهه وڌيڪ ٿيندو. ٻيو ٻه هڪ سڪو هو جنهنکي قمري ڪري
ٿي سڏيائون انجو نالو موجود هو پر انجو وجود ڪونه هو انجو ملهه
هتان جي هڪ آني جيترو هو. استنبولي پيسا جنهن قسم جا هوا
سي ڪان وڏا آڏي جيڏا هو. ٻني ٿي چاليهن جو انگريزي نڪيل هو.

ٻيو انجواٽ ان ۾ ٢٠ جو انگ لکيل هو، ٽيون انجواٽ جنهن ۾ ١٠ جو انگ لکيل هو چوٿون انجواٽ جنهن ۾ ٥ جو انگ لکيل هو. ان کي نيم قرش يا ربع قمري ٿي چيائون ان ڪري قرش ۾ پيسا ۽ قمري ۾ هڪ آنو ٿيو. ان شهر ۾ پسگردائي جا وزن ۽ تورا هن ريت هوا.

تور جو لاءِ انگ استنبولي آهي جو اٽڪل ساڍا ٻه سير ٿيندو جو اڪثر اناج ميون لاءِ ڪم ايندو آهي ٻيو عڪه آهي جو اٽڪل سوا سير ٿيندو ۽ عطاري وغيره ۾ ڪم ايندو آهي.

بغداد شريف ۾ اچڻ کان پوءِ حلب ڏي وڃڻ لاءِ گهوڙي گاڏين جي طلب ۾ هواسين ته قضا الاهي اتفاق سان هفتي ۾ سلطان روم جي لشڪرڪشي ٿي. هي جنگ جرمني ۽ ٻين حريفن فرانس روس ۽ انجي طرفدارن شان شروع ڪئي ۽ دولت عثمانيه احتياط ڪري پادشاه جرمني جنهن پاڻ کي دولت عثمانيه جو دوست ٿي چوايو تنهن جي تحريص تي پاڻ تي پنهنجي ملڪ عراق واري رعيت مان ڍولها ۽ ڪرڙا لشڪر ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيو ۽ جنهن جي عمر ٢٠ ورهن کان وٺي ٤٥ ورهن تائين هئي تنهن کي ڀرتي ڪيو ويو. انجي ڏاڙهي ڪوڙي ۽ ڪيس بند وڃي کلهي ٿي ڏيئي سرحد ڏي پيو موڪليائون ۽ گهوڙي گاڏيون جن کي سرباز ٿي چيائون سي آفيسر جي سواري ۽ لشڪر جي باربرداري لاءِ ٻيگر ۾ ضبط ڪيائون. رعيت ۾ حاجين ڪنهن ڪنهن کي به چون وچو اڪري جي همت ڪانه ٿي ٿي. سنت ان ڏينهن اهنا

پهچڻ جي مطلب لاءِ ڪوشش ڪئي مگر ڪو به نتيجو ڪو نه نڪتو تڏهن
لاچار ٿي وري به عنبجي رستي وچوڙ جو ارادو ڪيو سين ته بغداد
کان موٽي بصره وڃجي ۽ اتان موٽي بمبئي وڃجي جتان پورٽ سعيد
واري جهاز ۾ يا حاجين جو ڪو جهاز هٿ اچي ته ان ۾ جده
شريف وڃجي ان وچ ۾ بندر ۾ آيو ته انگريز سرڪار به حاجين جو
جهاز ڏيڻ وچوڙ بند ڪيو آهي ان ڪري فڪر تمام گهڻو ٿيو ڇو ته هن
صورت ۾ هي رڳو افواه هو ته بغداد کان خشڪي رستي سفر سچ پچ
بند ٿي ويو تنهن ڪري پڪو ارادو ڪري سومر جي ڏينهن ماه رمضان
مبارڪ سنه ١٣٣٢ هجري ٢٥ تاريخ حضرت غوث الثقلين قدس
سره جي حضور مان رخصت ٿي بمبئي لاءِ ١٨ ڄڻن جا ١٨ ٽڪيٽ
ڏيڪجي ٽڪيٽ في ٣٠ رپيا ۽ سيڪنڊ ڪلاس جي في ٽڪيٽ
١٠٢ رپيا ڪري ورتي سين ۽ سڀ رفيق ٻنهن جي وقت جهاز ۾
سوار ٿيا سين. ان ڏينهن هن فقير جي دعوت افطار جي وقت
نقيب صاحب جي وڏي پٽ سيد محمود آفندي وٽ هئي
ان ڪري آڏينهن ٿي ترسيس انجو مڪان عين خانقاه مبارڪ ۾ هو
اتي افطار جي وقت پهتا سين عربن ۽ ترڪن مان پيا به مهمان
هوا مغرب جي اذان بعد ميزبان خواه مهمان في الحال فقط چاءِ جي
ڪوپ سان روزه ڇوڙيو ۽ سڀئي نماز ۾ مشغول ٿيا نماز کان
فارغ ٿي هڪ ٻئي جاءِ ۾ جا خاص طعام جي واسطي مقرر هئي
اتي ترڪن ۽ يورپين جي طرز تي وچ ۾ هڪ وڏي ميز رکيل هئي جنهن
تي سفيد ميز پوش ۽ دسترخوان وڇايل هوا انجي چوڌاري ڪرسيون

ڪرسيون پيون هيون ۽ ميز تي قسمين قسمين طعام رکيل هوا
سيڪنهن ڪرسيءَ جي سامهون ميز تي خالي چيني جون رڪيبون
چمچا، ڇريون ۽ ٻيو سامان رکيل هو سڀئي مهمان ڪرسين تي
ويهي رهيا ۽ طعام کائڻ ۾ مشغول ٿيا هن فقير ۽ منهنجي فرزند
ميان عبد الله ۽ سيٺ ابراهيم جي مون سان گڏ هوا ٻن ٽن ڪرسين
تي جاءِ ورتي ۽ طعام کائڻ ۾ مشغول ٿيا سين جو بالڪل غير معمولي
۽ نئين نموني تي هو. سيد محمود افندي دعوت ڏني هئي تنهنڪري
جيئن ته شايد تو هان بزرگن جون عادتون پسند ڪيون آهن
جو سنت جي برخلاف هٿن کائڻ جو طريقو اختيار فرمايو اٿو.
جنهن تي مرڪي ورندي ڏنائون ته :- الناس على دين ملوكهم
يعني ماڻهو پنهنجي بادشاه جي دين تي هوندا آهن. حاصل ڪلام
طعام مان واندا ٿي مسجد ۾ آياسين ۽ عشا جي نماز تراويح سميت
پوري جماعت سان ادا ڪئي سين جا شافعين جي ٿي هئي تنهن
کان پوءِ امام مسجد جنهن جو نالو سيد مصطفيٰ آهي انجو نالو
حضرت غوث رضي الله عنه جي اولاد جي نسب ۾ ذڪر ٿيو آهي
ان کان رخصت ياب ٿياسين هي پرهيزگار ۽ نسبت جو صاحب
آهي ۽ اسان سان نهايت مهرباني ڪري پنهنجي حجره مان ڪجهه تبرڪات
شريف جهڙوڪ قبر شريف جي غلاف جو ٽڪرو ۽ عود وغيره آڻي
عطا فرمايائين. پوءِ اتان هلي عشا جي وقت جهاز تي پهتاسين جي ڪي
احباب ۽ دوست جهاز تائين موڪلائڻ لاءِ آيا هوا سي الوداع چئي
موٽي ويا

جهاز ٻجي رات آئي بيٺو هو صبح جو روانو ٿيو هڪ رات واٽ تي ٿي
ٻي رات ڪوٽ بندر تي پهتاسين. بندر تان ڪاڌي جو سامان
جهڙوڪ نان، ڪڪڙ، بيضا وغيره جهاز تي تمام گهڻا ماڻهو کڻي
آيا سي ڪن مسافرن پنهنجي احتياج موجب خريد ڪيو. ٢٣ تاريخ
خميس ڏينهن صبح جو اتان جهاز روانو ٿيو ٻئي ڏينهن محمره بندر
تي پهتاسين

هن ڏينهن ۾ دجله ۾ پاڻي گهٽ هو تنهنڪري جهاز هرهر
تانگهي پاڻي ۾ اچي کپ ۾ کپي ٿي پيو پوءِ ڏاڍن حيلن ۽ ڪوشش
سان جهاز کي پٺتي هٽائي وڏي پاڻي ۾ ٿي وڃائون ننڍ بغداد
شريف مان نڪرڻ بعد چوٿين رات بصره جي بندر تي پهتاسين
سامهون ڪنڌي لاءِ هڪ فلاڻ بغداد ڪان جهاز سان گڏ آئي هئي
سيني ما ي ان تي لاتائون ۽ اهو عنبر ڏناؤن ته جهاز کي ڪجهه
خرابي ر ي تو مان کي هن فلاڻ جي معرفت بندر تي پهچايون
ويچارا مسافر اصل ڪان بيخبر لاچار فلاڻ ۾ لٿاسين ۽ اها ساري رات
سوڙهه ۾ اچي ڪاٽيائون جڏهن صبح ٿيو تڏهن معلوم ٿيو ته
سبب انگريزي جهاز راتو واهه پهچي ويا آهن تنهن ڪري جهاز جو سيڪن
خميس تي بصره اينڊ واڪي سو ٻه ڪونه آيو آهي باقي جرمني جا ٻه ٻئي
جهاز بندر جي نزديڪ ڏسڻ ۾ آيا تي جنهن جهاز تي اسين بغداد
کان آيا هئاسين سو به ڏٺو وسائي لڪي پهچي ويو اهو ڏينهن جنهن
جو ٻه رمضان شريف جي پوئين رات هئي. لاچار اسان هيٺ
بندر تي لٿاسين ۽ بندر جي نزديڪ سراءِ ۾ ٻي رات هڪ رهي ٻي

آئي ڪرائي مغرور ڪري چار ڄڄ اور تاسين ٻمبئي جون ٽڪيٽون جو ٻيڻو
ٿيڻ ورتيون سين سي ائين ئي اسان وٽ رهيون پر هنيو بالڪل
بيڪار هيون معلوم ٿيو ته هنير هتان جهاز ٻمبئي ڏي وڃڻ لاءِ
مشڪل ملندو. چوندا آهن ته ”بيرُ عمر ڪيترو به ڪوشش ڪري پر
پيٽ اتي وڃي ڇڏيندي جتي خدا جو حڪم هوندو.“ الهي قضا
اسان کي برڪتن جو ڪتي اچي اڇليو. بهرحال ان سڀ جي ڪري اسان
ڏيهن تائين بيڪار ويٺا هوا سين، ان ڪمال مايوسي ۽ بي حد
نا اميدي ۾ هڪ عريضي جناب سرور عالم صلى الله عليه وسلم
جن جي حضور ۾ فرياد طور لکيم.

مناجات

يا حبيب الله خذ بيدي — ما لعجزي سواك مستندي
كن رحيما لذلتي واشفع — يا شفيع الورى الى الصمدي
اعتصامي سوى جنابك لي — ليس يا سيدي الى الاحدي
صلواتي عليك في الملوين — كان متجاوزا عن العددي
وعلى الصحب كلهم اجمع — هم نجوم الهداء والرشدي
وعلى التابعين هم كانوا — لخيام السداد كالوتدي
استغيثوا لعاجز مضطر — شمروا ذيلكم الى المددي

يعني - اي خدا جا دوست! منهنجو هٿ وٺ، ڇو ته تو کان سواءِ
منهنجي ڪا پناهه ڪانهي.
منهنجي ذلت تي رحيم ٿي - اي سڀني جهان جا شافع خدا وٽ
ڪريم وٽ منهنجي سفارش ڪر.

اي منهنجا مُرادا! تنهنجي چائنٺ کان سوالي ٻيو ڪو به منهنجو [illegible] ڪونهي

منهنجون صلاتون رات ڏينهن مٿي تو تي اٿئيون آهن جن جي حد ۽ حساب ڪونهي.

۽ سڀني اصحابن تي جن جي هدايتن ۽ سڌي رستي جا تارا آهن

۽ تابعين تي جي سچائي جي ٽنبن جا ڪلا آهن

هن عاجز پريشان جي فرياد ٻڌ ۽ مدد ڏانهن پنهنجي دامن پڪڙيو.

هي ۽ ٻيا شوق جا قصيدا لکي ٽپال ۾ شيخ شمس الدين مدني ڏانهن مدينه شريف ڏانهن موڪليم ۽ لکيم ته هي عرضيون روضه شريف جي جارن جي دري مان اندر داخل ڪجو. قدرت الهي اچو ٻن ڏينهن کان پوءِ خلاصي جو رستو پيدا ٿيو جو انگريزي قونصل خاني آفيس ۾ بمبئي وارن ورتلن ٽڪيٽن لاءِ ڪوشش ڪئي ورتي. آخر قونصل هي فيصلو ڪيو ته ڪويت جي والي شيخ مبارڪ جي جهاز ۾ جو ڪويت واسطي دجله مان مٺو پاڻي کڻڻ لاءِ انهن ٻن ٽن ڏينهن اندر آيو هو تنهن ۾ سوار ٿي ابوشهر ۾ وڃي في ماڻهو ست رپيا ڪرايو ڏني ان کان پوءِ انگريزي ٽپال جو جهاز ابوشهر ۾ بيٺو آهي ان تي سوار ٿي بمبئي وڃو. رفيقن لاچار ٿي اهو به قبول ڪيو

ماه شوال سنه ١٣٣٢ هه جي اٺين تاريخ بصره مان شيخ

مبارڪ جي ننڍڙي جهاز ۾ ڦي ماڻهو پنجر پنج رپيا ڏيئي سوار ٿي
روانا ٿياسين رات جو ٽن چئن ڄڻن ڦي جهاز بيٺو خاص ڪري
محمره ۾ ڪلاڪ ڪن ترسيو مٺي پاڻي جا ٽڪل ١٢ هزار ٽين ڪٺي
هڪ رات ڏينهن کان پوءِ ڪويت ۾ پهتو. قدرت الاهي اجو ڪوٺ
۾ ڇهن کان اڳيئي ڏامر جهاز جنهن تي اسان ڪراچي کان بصري
آيا هواسين سو بيٺو هو رفيقن مان جنکي درياه جو شوق هو
سي هي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا ته اهي ئي جهاز ۾ اسين بمبئي
وينداسين ليڪن قضا الاهي ۾ اها ڳالهه براجها منظور نه هئي
جهاز وارن کان پڇا ڪئي سين ته بمبئي کان جده ڏاهن رستو
ڪيل آهي يا نه؟ جواب ۾ ڪن ناڪار ڪئي ها ڪل بئي ڪٺي.
من فقيراها صلاح ٻهاري ته پاڻ ڪويت جي بندر تي لهي حاج
ڪريان ته خشڪي جي رستي تي ڪو قافلو پلي پار ڏي وڃي ٿو يا نه؟
جيڪڏهن ڪو قافلو تيار هجي ته جهاز مان لهي خشڪي جي رستي
ان قافلي سان وڃڻ جو بندوبست ڪجي ٻيءُ صورت ۾ اهي جهاز
۾ بمبئي روانا ٿجي ان طرح صلاح ٻهاري ميان غلام دستگير
سان گڏ ڏونڊئي ڦي چڙهي بندر تي ويس جتي شهر جي ماڻهن ۾
اٺن وارن خواه قافله سالارن کان معلوم ٿيو ته هڪ قافلو ١٥ يا
١٦ تاريخ شوال جي جبل رشيد تان نجد طرف وڃڻو آهي
جيڪڏهن توهان کي اهو رستو منظور هجي ته جهاز مان هيٺ لهي
اچو ليڪن ان رستي ۾ هڪ هنڌ اهڙي حالت آهي جو ٻه چار
ڏينهن پاڻي ڪونه ملندو وري پنجين ڏينهن پاڻي هيسر ٿيندو

حاصل ڪلام: ٻيهر ٻئي جو جهاز ڏي موٽڻ لاءِ وڏي ۽ ڊونڊي
تي سوار ٿيس ٻيڙي تمام ننڍڙي هئي ۽ ٻه ڄڻا اسين، تيون
مير عمر جعلو ۳ ڄڻا سوار هوا سون اتي سخت واءُ اچي ڪليو ۽
ڊونڊي کي اچي موجن ورايو ارادو هو هوسين ته جيترو تي
سگهي اوترو جلدي حاجي مبارڪ جي جهاز تي پهچي ۽ سامان کڻي
وڏي جهاز ۾ (جو پورسان بيٺو هو) وڃون ته اُن تي سوار ٿي سمنڊ
جو رستو اختيار ڪيو وڃي هوا جي سختيءَ وات تي ٻيڙي کي ڏاڍو
هيٺ مٿي ڪيو جو پڇڙ جو آسرو ذري گهٽ لهي ويو جڏهن
جهاز جي نزديڪ پهتاسين تڏهن اتفاقاً حاجي مبارڪ
وارو جهاز اتان لنگر کڻي ٻي ميل پري وڃي بيٺو جنهن صورت
۾ سڀئي رفيق سامان سوڌا انهي جهاز ۾ هوا انڪري لاچار
تي اسان ٻه ان جي پٺيءَ ٻيڙي ڪاهي تمام گهڻي تڪليف بعد
حاجي مبارڪ جي جهاز تي پهتاسين. جهاز وارن رفيقن اسان
کي جڏهن لهرين ۾ گرفتار ڏٺو تڏهن ونڍي رب سلم رب سلم
جو فرياد مچايائون. ٺيٺ جهاز تي پهتاسين ضعيف ٻي ٻيڙي
اتي ڪانه هئي جنهن ۾ سامان وجهي وڏي جهاز ڏي وڃون
جهاز جي ڪپتان کي اسان ۲۰ ڄڻن جو ۲۰ رپيا ڀاڙو ڏيڻو ڪيو ته
اسان کي وڏي جهاز تي پهچاءِ پر هن جواب ڏنو ته اسان هتان
مشين جي ٻاڦ وساڻي ڇڏي آهي انڪري تو هلي جيڪڏهن
۴۰ رپيا ڏيندؤ ته به اسان ڪو نه هلنداسين. خير! آخر ڇيو
سين ته ان ۾ به ڪا اسانجي چڱائي هوندي [illegible] جو سي انتڪر هوا

شيئا وهو خير لكم يعني توهان ڪنهن شي کي ناپسند
ڪريو ها الا ٿڪ اها اوهان لاءِ چڱي هجي.

حاصل ڪلام اهارات اٺين ڪنڊ لڙي سين صبح جو ڪناري کان
هڪ بيڙي ياڙي جي اميد تي اٺي اچي پهتي جنهن کي ٻه رپيا
ڏيئي سامان سوڌ ڪناري تي آياسين. بندر جي ترو ڏيڪ هڪ
مسجد هئي ان ۾ اچي ترسياسين پوءِ اٺن جو بندوبست ڪيوسين
ڇهه جوڙا ڪجاون جا جن ۾ ٻارهن جڻا سوار ٿي سگهون ۽ هيئن
ڇهن اٺن جي سامان ۽ پاڻي ڪڻڻ لاءِ وري ٻيا ڇهه اٺ ڪي
ماڻهو ٻجهت فرانسوي ريالن جي حساب سان پوليا سين
جن کي ماڻهو سامان سوڌ ايلچي اٺن تي چڙهيا تن ڪلن في ماڻهو
نجهت ريال ياڙو ورتائون ان ريال جي ان وقت هڪ رپيو ڇهه
آنا چار پايون هيون ان حساب سان اٺن جو ياڙو في ماڻهو
٥٠ ارپيا ٿيا شهر جي معتبر ماڻهن جي روبرو دستاويز لکيو ويو
۽ شهر جي حاڪم شيخ مبارڪ جي ان تي مهر هڻي ڏني
حاصل ڪلام ٽيرهن سو ۽ ڏهه ريال نقط ياڙي جا ادا ڪيا ويا
ان کان سواءِ اسان کي ڇهه وڏيون ترجنهن کي مشڪ ترڇي سو مشڪ
ٻه ضروري چوتره ستو ختڪي جو آهي ان ڪري پاڻي مشڪ
ڇهه ڇهه ريني حساب سان ٢٥ مشڪون سوا سو رپئي ورتيون سين
ان کان سواءِ ڇهه جوڙا ڪجاون جا جي عجيب نموني تي ٺهيل ٻاري
شڪل جا تنگ ۽ ضعيف هوا سي ٻارهين ريئين وادي سان
پوليا ويا. اڄ شوال جي ١٣ تاريخ خميس جو ڏينهن آهي. سفر جي

سلمان جي انتظار ۾ آهيون ان کان بعد ڏٺو ويندو ته الله تعالیٰ
جل شانهٗ جي قضا اڳيان ڇا ٿي آئي.

فائدو - ڪويت جو بندر عمان جي سمنڊ يعني ايراني نار
جي ڪناري تي آهي هي سمنڊ اولهه کان اوڀر ڏي ويو آهي ان جي
اترئين ڪناري تي عجم جون ٻه آهن جنهن جا بندر گوادر
لينگا، بندر عباس، ابوشهر ۽ محمره آهن ڏکڻ واري ڪناري
تي عرب جون ٻه آهن. انجا بندر مسقط قطيف. حصي
بحرين ۽ ڪويت آهن. ڪويت جو شهر چڱو آباد آهي منجهس
اٽڪل سورهن هزار گهر ٿيندا ۽ ان ۾ پنجاهه هزار کان زياده
آدم رهندا. قدرت الاهي! جو سڄي شهر جو مٺو پاڻي بصره ۽
محمره کان ٻيڙين ۽ جهازن تي اچي ٿو ٿڌو پاڻي کوهه اٿس
کوهن جو پاڻي کارو آهي ترڪاريون ۽ ميوو وغيره بصره کان
اچن جا نورن لاءِ گاهه به بحرين جي حدن مان اچي ٿو ڪو به
وڻ يا ٻوٽو يا ساوڪ شهر يا سندس آسپاس موجود ڪا نه
ٿئي هوندي. هن شهر ۾ سڀ شيءِ موجود آهي ماڻهو اڪثر حنبلي
مذهب جا آهن ٿورا شافعي ۽ مالڪي به آهن ماڻهو اڪثر مروت
وارا ۽ نرم طبع آهن شهر جي عالمن مان ڪن سان هن فقير به
ملاقات ڪئي ڏاڍا اعمال جا چڱا ۽ گفتگو جا مٺا هوا جن ۾
شيخ وڏي مدرسه جو مدير ۽ شيخ يوسف مدرسه جو معلم
۽ شيخ عبدالله حنبلي ۽ شيخ محمد مالڪي مغربي به هوا
ڪويت جو بندر نجد سان لڳولڳ آهي ان ڪري ماڻهن ۾

نجدين جو اثر اڪثر زياده آهي خاص ڪري استمداد از اوليائن
کان مدد گهرڻ) ۽ شد رحال (مسافري ڪري زيارتون
ڪرڻ) ۽ نداءِ غيب (خدا کان سواءِ ٻين کي يا لفظ سان سڏ
ڪرڻ) جي مسئلن ۾ اهل سنت کان مخالف آهن. انهيءَ
جماعت مان هڪ شخص جو اکين کان وڏو هو تنهن سان هن
فقير کي ٻه گفتگو جو اتفاق پيو جنهن کي ان مذهب ۾ بي حد
غلو هو چيائين ته لفظ يارسول الله چوڻ شرڪ آهي ۽ قصيده
برده جي صاحب جو (يا اڪرم الخلق مالي من الوذبه) چيو آهي
سو به شرڪ ڪيو اٿس اهڙي طرح بڪواس ٻي بڪيائين
انهن جي بڇڙي عقيدي کان شل الله تعالىٰ اسان کي بچائي
آمين. جنهن صورت ۾ هن مختصر ڪتاب ۾ فقط سفر جو
احوال لکجي ٿو تنهن صورت ۾ ان بحث جي تفصيل کان پاسو
ڪرڻ ٿي جڳائي تو تنهن هوندي به مختصر طرح يادگار جي
لاءِ ڪجهه قدر تحرير ڪجي ٿو:-

نابينائي مذکور که عالم جيد شان بود بمعاونت يک شخص رهبر
در رسيد بعد از سلام و عليک گفت من الشيخ فيکم رفقا
اشاره به اين فقير کردند آمده به نزديکي نشست اول بزبان عربي
پرسيد که مذهب شما کدام است گفتم ما مذهب حنفي داريم گفت از فروع
نمي پرسم اصول مذهب شما کدام است گفتم اهل السنة والجماعة
تابعان ابومنصور ماتريدي رحمة الله تعالى. گفت در باب توسل
چه مي فرمائيد گفتم جائز ميدانم. گفت که دليل آن قرآن وحديث

صحیح باید. گفتم ای شیخ ما برائی مناظره نیامده ایم مسافر غریب الوطن
در شہر شما بقضا رسیده ایم مرا سوالی بد ہید. گفت سوال را
جوابی ضرور است. گفتم بناچار جواب میگویم اما انصاف از
دست بدہید قبول کرد. گفتم در قرآن شریف یاایها الذین آمنوا
اتقوا الله وابتغوا الیه الوسیلة در جواب توسل کافی است
گفت مراد ازین توسل اعمال است نه توسل ابدان. گفتم سنت
خلفائی راشدین رضی الله تعالی عنهم نزد شما مقبول است.
گفت آری است. گفتم حضرت فاروق رضی الله تعالی عنه در
عام الرمادة توسل حضرت عباس رضی الله تعالی عنه کرد. گفت
اللهم انی اتوسل الیك بعم نبیك صلی الله علیه وسلم
وجود مبارک حضرت عباس رضی الله تعالے عنه در ابدان است
یا در اعمال. گفت آری این خبر صحیح است اما توسل بمردگان درست
نیست. حضرت عباس رض در زندگانی بود واگر توسل بمردگان
درست بودی حضرت فاروق رض بجائے عباس رض توسل برسول
خدا کردی. گفتم نزد شما عباس رض در حال زندگی افضل یا
رسول خدا در حالت ممات. گفت رسول کریم صلی الله علیه و
سلم در حالت ممات افضل از حیات حضرت عباس است
گفتم جائے انصاف است اول گفتی که توسل با ابدان جائز است
چون آن ثابت شد میگوئی که به احیاء درست است و به
اموات درست نیست وقبول فرمودی که حضرت رسول اکرم صلی
الله علیه وسلم بہتر از عباس رض می باشد پس در ابدان توسل

بمفضول جائز شد بافضل چرا جائز نشود ـ در اینجا قدری تشویر کشید میگفت بگذرانید بحث را شنیده ام که شما نداء غائب میکنید و میگوئید که یارسول الله و یا فلان و یا فلان و این شرک است. گفتم در حدیث صحیح بروایت حضرت عبدالله بن مسعود رض در صیغۂ التحیات بہ لفظ السلام علیک ایها النبي وارد است و این عین ندائے غائب است. گفت آری این جواز فقط بر صیغۂ صلوٰتیہ است بیرون از نماز جائز نیست. گفتم جزری در حصن الحصین بروایت حدیث صحیح نقل میکند اذا انفلتت دابۃ احدکم فلینادا اعینوني یا عباد الله. گفتم اکابر دین چون بوصیری وغیرہ در تصنیفات خود بسیار گفتہ چنانچہ یا اکرم الخلق مالي من الوذبہ ـ سواك عند حلول الحادث العمم ومثل آن گفت بوصیری نیز کلمہ شرک گفتہ. گفتم شما دلیل بحرمت فرمائید. گفت فلا تدع مع الله احدا. گفتم مراد ازان اینکہ در عبودیت کسی را بخدا شریک نسازید بتقریب لفظ ان المساجد لله. پس این بحث را گذاشتہ گفت شما کجا میروید گفتم ارادہ حج داریم. گفت پس از حج کی خواہید رفت گفتم بزیارت مدینہ مطہرہ. گفت از زیارت مدینہ چہ ارادہ دارید گفتم آستان بوسی سرور عالم صلی الله علیہ وسلم و وقوف بہ حضورش و سلام براو. گفت استغفر الله این چہ غلط ارادہ است از خاک چہ حاصل. گفتم حدیث من زار قبري وجبت لہ شفاعتي وحدیث ما بین قبري ومنبري روضۃ من ریاض الجنۃ

وغیرہ را چہ جواب. گفت این احادیث بصحت نرسیدہ است. آری اگر بہ ارادہ نماز در مسجد نبوی برود جائز است کہ برائی آن فضیلت وارد شدہ است. و حدیث لا تشد الرحال را دلیل گرفت گفتم این حدیث شریف دلالت بر آن دارد کہ در مساجد روئے زمین تفاضل نیست مگر این سہ مساجد ۱ مسجد حرام و ۲ مسجد اقصی و ۳ مسجد نبوی ولذین حدیث این مستفاد نمی شود کہ شد رحال برائے زیارت انبیا و اولیا جائز نیست. گفت اثبات بعد نفی تخصیص می بخشد. گفتم ای الشیخ شما چہ پیشہ دارید گفت بتجارت بمبئی وغیرہ میبروم و می آیم گفتم شد رحال برگاہ تخصوص برائے مساجد ثلثہ شد پس شما چرا برائے تجارت وغیرہ مسافری میفرمائید کہ سفر بغیر شد رحال ممکن نیست. بعد ازان قدری سکوت ورزیدہ گشت. گفتم برائے چہ کار نزدم آمدی. گفت جئت لا زورک. گفتم والعجب یا ایہا الشیخ جئت لزیارتي وتمنعني من زیارۃ سید الاولین والآخرین صلی اللہ علیہ وسلم. این شنیدہ برخاست رفت. تمام شد

ترجمہ

مذکور نابینا جو اھڙو جيد عالم ھو، سو ھڪ ٻئي شخص جي رھبري سان وٽ آيو. سلام عليڪ بعد چيائين تہ توھان ۾ شيخ ڪھڙو آھي؟ انھيءَ رفيقن ھن فقير ڏي اشارو ڪيو جنھن تي منھنجي ويجھو اچي ويٺو پوءِ عربي زبان ۾ چيائين تہ توھان جو مذھب ڪھڙو آھي؟ مون

جيئن تہ حنفي مذهب. چيائين تہ فروع نٿو ڄاڻان، ڄاڻان ٿو تہ توهان
جي مذهب جو اصول ڪهڙو آهي؟ مون جواب ڏنو تہ اهل السنت
والجماعت ابو منصور ماتريدي جا تابع. پوءِ نجدي پڇيو تہ
توسل جي باري ۾ توهان جو ڪهڙو عقيدو آهي؟ مون جواب
ڏنو تہ مان اهو جائز ٿو سمجهان. تنهن تي ان چيو تہ ان لاءِ
قرآن يا حديث جو دليل گهرجي. مون چيو تہ اي شيخ اسان
مناظري لاءِ نہ آيا آهيون اسين مسافر غريب الوطن قضا
سان اوهان جي شهر ۾ آيا آهيون اسان کي معافي ڏيو. نجدي
چيو تہ سوال کي جواب جي ضرورت آهي مون چيو تہ چڱو. البت
جواب ڏيان ٿو ليڪن انصاف هٿ مان متان ڇڏيو. اها ڳالهہ
قبول ڪيائين. پوءِ چيم تہ قرآن شريف جي هن آيت (يا ايها الذين
آمنوا اتقوا الله وابتغوا اليه الوسيلة) يعني اي مومنو! الله
کان ڊڄو ۽ ان ڏانهن وسيلو طلب ڪريو) اها آيت
وسيلي ونئڻ جي جواز لاءِ ڪافي آهي. نجدي چيو تہ هن وسيلي
جي مراد عمل آهي ۽ نہ ماڻهن جا بدن وسيلو ونئڻ. ان تي مون
پڇيو تہ خلفاء الراشدين جي سنت اوهان وٽ قبول
آهي؟ نجدي چيو تہ ها. تڏهن مون چيو تہ حضرت
فاروق رضي الله تعالیٰ عنه عام الرمادة ۾ حضرت عباس
رضي الله تعالیٰ عنه جو وسيلو ڏئي چيو هو تہ اللهم اني
اتوسل اليك بعم نبيك صلى الله عليه وسلم. حضرت عباس
رضي الله تعالیٰ عنه جو وجود مبارڪ بدن آهي يا عمل آهي؟

نجدي چيو ته جيتوڻيڪ هي حديث صحيح آهي ليڪن مماتي
وارن جو وسيلو وٺڻ جائز نه آهي. حضرت عباس رضي الله
تعالیٰ عنه حيات هو. جيڪڏهن حضرت ڪريم صلي الله عليه
وسلم يا مري ويلن جو وسيلو وٺڻ جائز هجي ها ته حضرت
فاروق رضي الله عنه هوند حضرت عباس رضي الله تعالیٰ
عنه جي بدران حضرت رسول خدا صلعم جو توسل وٺي ها. ان
تي مون پڇيس ته توهان جي نزديڪ حضرت عباس رضي الله
تعالیٰ عنه پنهنجي زندگي جي حالت ۾ وڌيڪ افضل آهي
يا حضرت رسول خدا صلي الله عليه وسلم جن مماتي جي حالت
۾ وڌيڪ افضل آهن؟ نجدي جواب ڏنو ته حضرت رسول
اڪرم صلعم پنهنجي مماتي جي حالت ۾ حضرت عباس رض جي
حياتي کان افضل آهن. ان تي مون چيو ته انصاف جي جاءِ
آهي جو هڪ پاسي چئين ٿو ته بدن جو وسيلو جائز نه آهي جنهن
اهو ثابت ٿيو ته ڏهن تو چئين ته حياتي وارن جو جائز آهي
۽ مماتي وارن جو نه. ۽ اهو به قبول ڪئي ٿو ته حضرت رسول
ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حضرت عباس رض کان
بهتر آهن. پوءِ جنهن کي گهٽ فضيلت وارن جو توسل
جائز آهي تنهن وڌيڪ افضل جو ڇو جائز نه ٿي ٿئي؟ هيءَ ٻڌي
نجدي شرمند ٿيو. ڇو ته گهڻو تر هن بحث ڪئي ڪين پلاءِ ڇيو
اسلن بي وآهي ته وهين نداءِ غيب ڪندا آهيو ۽ چوندا آهيو
ته يا رسول الله! يا فلانا! فلانا! ايها الانڪ اهو شرڪ آهي

مون چيو ته صحيح حديث ۾ حضرت عبدالله بن مسعودؓ
جي روايت مان التحيات ۾ لفظ السلام عليك ايها النبي آيل
آهي ۽ پوري پوري ندا، غيب آهي. نجدي چيو ته هائو! هو فقط
نماز ۾ جائز آهي پر نماز کان ٻاهر جائز نه آهي. ان تي مون ٻيو مثال
ڏنو ته جزري حصن الحصين ۾ حديث صحيح موجب روايت
نقل ڪئي آهي ته:- اذا انفلتت دابة احدكم فلينادِ اعينوني
يا عباد الله. نجدي چيو ته هي حديث صحيح نه آهي. تڏهن مون
ورندي ڏني ته دين جي اڪابرن جهڙوڪ بوصيريؒ وغيره پنهنجي
ڪتابن ۾ نداءِ غيب گهڻوڪري آندي آهي جهڙوڪ يا اڪرم
الخلق مالي من الوذبه وغيره نجدي چيو ته بوصيري به شرڪ جو
ڪلمو چيو آهي مون چيو ته توهان ان جي حرمت تي ڪهڙو دليل
ڏيو؟ نجدي چيو ته فلا تدعوا مع الله احدا. مان چيو ته ان جي
مراد آهي عبادت ۾ ڪنهن کي خدا سان شريڪ نه ڪريو. جو
ان المساجد لله جو لفظ پر سان بيٺو آهي. ان تي ان بحث کي
ٻرجهندي چيائين ته توهان ڪاڏي ٿا وڃو؟ مون جواب ڏنو ته
حج جو ارادو وارو آهيون. نجدي چيو ته حج کان پوءِ ڪاڏي ويندؤ
مون چيو ته مدينه منوره جي زيارت لاءِ. نجدي چيو ته مدينه
جي زيارت مان توهان جي مراد ڪهڙي آهي؟ مون چيو ته
حضرت سرورِ عالم صلی الله عليه وسلم جي آستانه بوسي
۽ ان جي حضور ۾ بيهي ان تي سلام چوڻ جي. ان تي نجدي
چيو ته استغفر الله! هي ڪهڙو نه غلط ارادو آهي. خاڪ مان

ٿيا حاصل ٿيندو؟ مون چيو ته حديث من زار قبري وجبت
له شفاعتي ۾ ۽ حديث بين قبري ومنبري روضة من
رياض الجنة وغيره وغيره جو ڪهڙو جواب آهي؟ نجدي
چيو ته هي حديثون صحيح نه آهن. ماڻهو باقي جيڪڏهن
مسجد نبوي ۾ نماز پڙهڻ جي اراده سان وڃي ته جائز آهي جو
انجي فضيلت لاءِ حديث آيل آهي؛ لاتشد الرحال جي
حديث جو دليل ورتاءِ مون چيو ته هن حديث شريف مان
تماهو ثابت ٿو ٿئي ته روءِ زمين جي مسجدين ۾ ڪنهن کي به
فضيلت نه آهي مگر هنن ٽن کي ١ مسجد حرام ٢ مسجد
اقصىٰ ٣ مسجد نبوي. باقي هن حديث مان اهو ته ثابت نه
ٿو ٿئي ته انبيائن ۽ اوليائن جي زيارت لاءِ شد رحال جائز
نه آهي نجدي چيو ته اثبات ۾ عدم نفي تخصيص ٿو ڪري پوءِ
مون چيس ته اي شيخ! توهان ڪهڙو ڌنڌو ڪندا آهيو؟
نجدي چيو ته تجارت. ان لاءِ ممبئي ۽ ٻين پاسن آمد ورفت
ڪندا آهيان. تنهن تي مون چيس ته جنهن صورت ۾ شد
رحال فقط ٽن مسجدن لاءِ خاص آهي تڏهن توهان
تجارت وغيره لاءِ مسافري ڇو ٿا ڪريو جو شد رحال کان
سواءِ سفر ناممڪن آهي ان کان پوءِ گهڙي کن خاموش رهيو
۽ ماٺ ڪري ويٺو. پوءِ پڇيو مانس ته ڪهڙي ڪم سان مون
وٽ آيا آهيو؟ چيائين ته جئت لازورك تنهنجي زيارت
لاءِ آيو آهيان چيو مانس ته والعجب يا ايها الشيخ جئت

لزيارتي وتمنعني عن زيارة سيد الاولين والآخرين صلوات
الله وسلامه عليه وعلى آله واصحابه اجمعين (عجب
آهي جو توهان مونکي زيارت لاءِ آيو آهين ۽ حضرت سيد
الاولين والآخرين جي زيارت کان مونکي منع ٿو ڪرين) مون
بقعه سان ئي هوا تيو ۽ هليو ويو ۽ بحث پورو ٿيو.

اٺ وارن جو ڦيرو پون وعده ٢٨ تاريخ جو هو پران ڏينهن
ڪونه هليا. ٢٩ تاريخ شوال جي آچر ڏينهن ڪويت مان خير
سان روانا ٿياسين سومر جي رات ٨ ڪوهه پنڌ ڪري جهره
جي منزل تي پهتاسين جتي ڪويت جي والي شيخ مبارڪ بن
الصباح جو هڪ مختصر نخلستان آهي اتي پنجاهه اٺ اڳي ئي
موجود هوا سومر جي ڏينهن قافلي جي انتظار ۾ اتي بيڪار
ويٺا هواسين اڱاري رات اٺڪل هڪ سوان پيا پهتا اڱاري
ڏينهن صبح جو سج اڀرڻ کان بعد ملهه تي پاڻي وٺي مشڪون
ڀري ڪي ڪويت جي پاڻي سان ۽ ڪي جهره جي پاڻي سان قافلو
روانو ٿيو ۽ ٽن ڏينهن ڪري اٺن پنڌ پيو سج ڏينهن پنڌ ڪيوسين
سج لهڻ مهل وڃي منزل ڪئي سين سيڪڻ باٺو تيهي مشڪ
مان جا پاڻ سان هون ان مان پاڻي ۽ ڪيڪيدي ڪفايت ڪئي
پڇجهه طعام ڪائي سمهي پياسين اربع ڏينهن باڪه ٿيڻ کان اڳه
ڪاذب صبح جو وري اٿي قافلو پنڌ پيو سج لٿي مهل اچي
هنڌ منزل تي جتي پاڻي جو قدر و بر ڪونه هو ۽ ذما ٺوءِ جو
نالو ذوات جو نشان، رڳو پٽ پڙ يلي زمين هئي. اتي علي غدا د

جو سيني شتربانن جو رئيس هو تنهن مشڪ مان ضرورت
سارو سيني کي پاڻي ڏنو. خميس جي رات اتي گذري باڪر
ڦٽي محل وري پنڌ پيا سين خميس جي ڏينهن پنڌ ڪري
رفيقن کي البت اڄ ڪان ماندگي ٿيڻ لڳي جمعه رات سج لهڻ
محل وري به سڀ اهتري ٿي بيابان ۾ منزل ڪئي سين اتي
جڏهن ڪا ٽڪ بچائڻ لاءِ پاڻي گهريوسين تڏهن جواب
مليو ته پاڻي لوڙو وڃي بچيو آهي ان ڪري فقط پيئڻ لاءِ
ايترو پاڻي ڏيو جنهن مان ساهه بچي رهندڙ بچائڻ جي لاءِ
پاڻي ڪونهي اما سڄي رات پنڌ ڪيوسين جمعه جي ڏينهن
به وڃين نماز تاءِ هليا سين وڃين محل ڪوهن تي وڃي
پهتاسين جن کي حفر ڪري ٿي چيائون رفيق ۽ بيا جي
اڄ جا مارئيل هواسي سبب تڙنس اتابرند بچند ادي ڪوهه
جي ڪپر تي پهتاسين ڪوهه اهڙو ته اونهو هو جو اگرچه جيڪو مرد
هو تڏهن به پاڻي نظر ڪونه ٿي آيو شتربانن ٻه ڳالڪن ٻلينڊا
رسا آڻي وڌا ڀڪا ٻڌي اٺن کان گهڻي زور سان ڇڪائي
ٻاهر ڪڍيا پاڻي اگرچه مٺو هو ليڪن اٺن جي ليڏن ۽ ڀرڻ
جي ڪوٺڙين جي بچيل پوڻ ڪري انجو رنگ اهڙو هو جهڙو
ڪار ڌهيل جلاب جو. تڏهن به اسانکي نعمت عظمي ۽ راحت افزا
سمجهي سيڪنهن ماٺو ڪرادي شوق سان پي پيتوانن جي تڪ
سبب قافلو جيڪو ڏينهن اتي ٿي رهيو آخر ڏينهن وري سنڌي پوڻ
وڏين مشڪون پاڻي سان ڀري اتي پنڌ پيا سين هئيرو هيٺا هين

زمين هئي مگر ساڳي پٿريلي ۽ پاڻي جو نالو ئي ڪو نه هو اهڙي طرح
آچر، سومر، اڱارو، اربع ۽ خميس رات، جملي پنج راتيون انهي ئي رڻ
۾ منزلون ٿيون جن ۾ هزارن حيلن سان رڳو ساهه بچائي
جيترو پاڻي ميسر ٿي ٿيو خميس جي ڏينهن نيرن مهل ڏيهي جي ڪوهن
تي پهتاسين جن کي آڌر ٿي چياءُن ماڻهوان تان لهنديءَ
وڃي ڪوهن ڏانهن پڳا جيتو ٺيڪ پاڻي جو رنگ جلاب جهڙو
هو ۽ سند بس سواد ڪارو ۽ ڪوڙو هو تنهن هن بر قافله وارا
خونخوار ڍڳا ماريل هوا تن ذوق وشوق سان پيتو ۽ پنهنجون
مشڪون پاڻي سان ڀري اتي ئي ڏينهن ظهر جي وقت روانا ٿيا.
جو اتي جيڪي صحرا نشين جهنگلي عرب ڪارن تنبن ۾ رهندا
آهن تن جي خوف کان شتربانن پنهنجو خير هلي وڃڻ ۾ ئي
ٿي سمجهيو جمعه رات وري به ريگستان ۾ ديهي منزل ڪئي سين
جمعه ڏينهن فجر جو اتان منزل ڪئي منجهند جي مهل هڪ چراگاه
۾ اٺن جي چاري لاءِ ديهي منزل ڪئي سين اڌ رات تائين قافله
اتي هو ڇنڇر ڏينهن وچين جي وقت هڪ نخلستان وٽ ديهي
منزل ڪئي سين جت هڪ نهر پئي وهي اتي ڪيترا باغ هوا
۽ کجين جون به هيون ۽ ڪيترا اڪا ڏڪا گهر به نخيل هوا آچر جي رات
اتي رهي آچر جي صبح جو قافلو روانو ٿيو اڳين مهل ديهي منزل
ڪياسي سومر جي ڏينهن قصيم جو شهر جو نجد علائقه جو
هڪ وڏو شهر آهي ان جي نزديڪ اچي قافلو لٿو اتي ڪوهه
نزديڪ هوا ڳاري ڏينهن سج اڀري مهل اتان پنڌ پياسين

۾ ڏينهن ٽهل وڃي قصيم شهر ۾ پهتاسين قافلي وارن سڀني
ساٿين مسواڙ تي وڃي گهر ورتا اسان به هڪ جاءِ مسواڙ تي
ورتي معلوم ٿيو ته حج جو قافلو قصيم شهر مان ذوالقعد جي
۱۵ تاريخ نڪرندو ۽ هي ڪويت وارو قافلو بران ساڻ گڏجي
مڪه معظمه ڏانهن روانو ٿيندو ۽ جو وات تي حرب ۽ عتيبه وغيره
عربن جون قومون آهن انهن مان وڏي قافلي ڏاران وڃڻ
مشڪل آهي اڄ ڏينهن تاريخ ۱۵ ذوالقعد جي سفر جو
احوال هيستائين پهتو آهي جو منڪور ٿيو آهي ڏسجي ته غيب
جي پردي مان ڇا ٿو ظاهر ٿئي.

فائده- قصيم جي شهر کي عنيزه جي وادي به
ڪوٺيندا آهن هي شهر نجد ملڪ جي وچ ڪويت کان ۱۵
منزلون ۽ مڪه معظمه کان به ۱۵ منزلون آهي گويا مڪه معظمه
۽ ڪويت جي پوري وچ تي آهي. هي پورو وڏو شهر آهي ۽ عربن
جي شهرن جي نموني تي ٺهيل آهي بازار دڪان منجهس آهن
جي اندر هاءِ سوڙها آهن جن ۾ سفر لاءِ ضروري شيون
جهڙوڪ جانور، گهه کٽڪ کتل، هٿيار وغيره وڪري
لاءِ موجود آهن. جن مان ڪن شين جا اگهه سستا ۽ ڪن جا
مهانگا آهن نخلستان قابل تعريف آهي هي موسم کتل آهن
جي آهي ۽ کتل جا تمام عمدا قسم هتي ڏٺاسين اهڙي کتل
اسان کي بصره ۾ به نظر ڪانه آئي آبادي گهڻي ٿي ٿي جي
تمام وڏا آهن ۽ پاڻي اٺن تا ڪيڏن. لوسن گاهه جهنگي عربي

۾ قسطي پريشم جونه اهن سوهڻي هجي تون ٿي جانورن جي
خوراڪ بر اهوئي گاهه آهي ملهڻ واهڻائي طرح آهن ۾ اهڙن
حاجي واج عربي آهن هنن هب سيني جو حنبلي آهي مگر شيخ
نجدي جو اثر انهن ۾ گهر ڪري ويو آهي جو ڪي بيلي ڪيل
مسئلا يعني استمداد ، نداء غيب ، زيارت قبورن ۾ شدرحال
وغيره برنسبت شد مد سان انهن ۾ بحث جاري هو ،
جنهن ڪري پنهنجي عقيدن جي برخلاف ٿا ڏسن تن کي
هڪدم بي ڌڙڪ شرڪ جو حڪم ٿا لڳائن ان هوندي بہ
حجاز ۾ مسافرن سان اهڙي تہ مهرباني ڏيکاريندا آهن جو عراق
وارا ان کان محروم آهن .
معلوم هجي تہ سفر جو احوال هن کان اڳ ١٥ تاريخ ذوالقعد
تائين تحرير ۾ اچي چڪو آهي ان کان پوءِ بيحد پريشانين ۽
سفر جي ڪن ڪمن سبب هي تحرير تعطيل ۾ پئجي وئي ۽ رکي
رهجي وئي . اڄ تاريخ ١٥ محرم الحرام ١٣٣٣ هجري مدينه منوره
علي ساڪنها الصلوة والسلام جي شهر ۾ آهيان دل ۾
خيال آيو تہ اڄ تائين سفر جو باقي احوال بہ لکي ڇڏجي تہ جنهن
هي ڪتاب اڌ ۾ نہ رهجي وڃي ۽ ناقص نہ ٿي پوي تنهن ڪري
اڳتي شروع ڪجي ٿو .
ذوالقعد مهيني جي ايڪيهين تاريخ ڇنڇر ڏينهن قصيم
جي شهر مان قافلو روانو ٿيو بريده جو شهر جو نجد جي شهرن
مان هڪ شهر آهي تنهن جو قافلو هن کان اڳ روانو ٿي چڪو هو

وچين جي وقت رگستان ۾ وڃي منزل ڪئي سين جتي ذلفي
ڳوٺ جو قافلو اڳي ئي لٿو پيو هو ذلفي ۾ نجد جو هڪ ڳوٺ آهي
ان قافلي جي جهنڊ ويڙهه سان ۽ هو جهڙو جنگ جي وقت عرب
سان گڏ ڪندا آهن ۽ رئيس ٻه هون جنهنکي شريف ۽ امير قافله
جو ڪري ڪي سڏيائون سانجهي بعد ڏٺوسين ته ڪجهه گهوڙي
سوار جن جي هٿن ۾ ڊگها نيزا هوا سي اتي آيا ۽ قافلي ۾ اچي
لٿا گهڙي ڪن اتي قافلي وارن سان گفتگو ڪري وري موٽي ويا
اتر اُت جوان قافلي ۾ دين جو آواز ۽ برڪات بتن ٻڌا ۽ ڪلاڪ
ڪن کان پوءِ اسانجي شتربان علي حداد کي ڪٺي جيڪو گوشت
موڪليو جيڪو سينس ته هي ڇا لاءِ آهي؟ چيائين ته ابن سعود
جو نجد جو حاڪم ۽ رئيس آهي تنهن حرب جي قوم تي حمله
ڪري لٽ ۾ گهوڙا. اٺ ۽ رڍون جيڪي هٿ آيس سي
غارت ڪري سانجهي جي وقت هتان موٽيو لنگهيو ٿي ڏيو
مير قافلن جي سلام لاءِ حاضر ٿيو تنهنڪري نجدي رئيس
ان غنيمت مان چاليهه پنجاهه رڍون انکي هديه ڪري ڏنيون
تنهن مان جي شتربان علي حداد کي ٻه حصي ٻه رڍون
مليون جي ذبح ڪري ان مان هڪ حصو تنهن لاءِ موڪليائين
اسان جيو ته هي مسلمانن کان ڦريل ۽ لٽيل مال آهي ان ڪري
انجو کائڻ حرام آهي اسانکي نه کپي اسان جي ان جواب ڪري
سڀني قافلي ۾ شور پئجي ويو ته هندستاني ماڻهو اسان جي حلال
مال کي حرام چوندا چون؟ ۽ ان ڪري اسان کان ڏير ڌوڙ لاءِ

تياري ٿي ويا آخر ڪُٿائي هيلا هوالاڪري ۽ معقول عذر ڏيئي
پاڻ کي انهن جي شر کان بچايوسون بهرحال صبح جو اُتان روانو
ٿياسين قافلي جي جنبي جي پٺيان اسان جو شتربان پڻ هليو
رات جو ريگستان ۾ منزل ڪئي سين ۽ اتي ئي بر پاڻي ڪونه هو

فائدو - اهل قافلي جي عادت هئي ته انهن جي نماز
وقت قافلو هلندو وتي هليو ٿي هنڪري نماز ڪانه ٿي پڙهيائون
پر اُنهن ۾ وچين جي وقت جي وچ ۾ ئي انهن قضا ٿي ڪيائون
۽ وچين ادا ٿي ڪيائون. امام ابوحنيفه جي مذهب موجب
ٻني نمازون ٻي وقتيون هيون ان ڪري اسان ٻني نمازون
پنهنجي پنهنجي وقت تي ٿي پڙهيون هي ڳالهه انهن کي ڏاڍي
ڳوري ٿي لڳي ان ڪري جهيڙي تي سنبري بيٺا. هن منزل
تي هڪ ماڻهو امير قافلي جو پيغام کڻي آيو ته امير چوي ٿو ته
وچين جي نماز جيڪڏهن هيڪوڻي قد جيتري پاڇي وقت
پڙهندؤ ته واهه نه ته توهان کي تڪليف پهچائينداسون
اسان چيو ته اسان حنفي مذهب جا آهيون اسان جي مذهب
۾ قد کان ٻيڻي پاڇي کان پوءِ وچين جو وقت ٿئي ٿو ان ڪري
اسين مجبور آهيون. سلن ٿي معاف ڪريو جو وقت کان اڳي
نماز جائز نه ٿي ٿئي. آخر انهن مقرر ڪيا ته وچين نماز
پهرئين وقت ۾ يعني قد کان ٻيڻي پاڇي تي شرط پڙهواهو
وقت سج لهڻ کان ٻه ڪلاڪ اڳ ۾ ٿئي ٿو ان ڏينهن قافلو
ظهر جي وقت هڪ کوهه تي پهتو. اتي قافلو ٻه ڪلاڪ ترسيو.

ان وچ اُن کي پاڻي پياري ۽ مشڪون ڀري روانو ٿيو
الحاصل ٽئين ڏينهن مڪ پهتي ڪوهه ٽي پٽا سين جتي
عرب جي قوم تمام گهٽي هئي ۽ ڪلڙن ٽپڻ سان ڪوهه جهڳو گذر
وارو ميدان پريو پيٽهو آئي چيائون ته نجد جي حد پوري ٿي
۽ ان کان پوءِ حجاز جي حد شروع ٿي جنهن ۾ مڪي شريف
جي حڪومت هلي ٿي ان ڪري خدا جا شڪرانا بجا آندا
سين رات اچي رهي صبح جو قافلو روانو ٿيو رات جا هڙي تر
ريگستان ۾ وچي منزل ڪئي سين جتي پاڻي موجود ڪونه هو
سو ٻهٽي جي وقت اسان جو شتربان علي حلدا ڏاتي آيو جنهن
سان گڏ هڪ ٻيو عرب برهو اجنبي هئو وٽون سان هيون
علي حلدا ڇيونه اوهان جي جماعت في ماڻهو ٨ ريال جي حسا
سان رقم ڏئي جو ما رقم هن ملڪ جي عربن کي ڏيڻ ضروري
آهي ان کي دستور ملت ڪري چونڊا آهن. طوعاً وڪرهاً ياد
ناچار سڀني رفيقن کان رقم وٺي پنهنجي برادري سميت
رقم اهن کي ڏئي وئي.

رات خير سان گذاري صبح جو وري پنڌ پيا سين ؟
ڏينهن وچ گذاري ٽئين ڏينهن پاڻي تي پهتا سين اتان
ٺاهه جو ڪو مسئلو شروع ٿيو ۽ اڳي سڀ ڄاڻ لٽو چيائون ته
احرام ٻڌڻ جي جاءِ اها آهي ۽ اهو نجد جو شهري ميقات
اهڙو آهي جنهن کي قرن چوندا آهن سو هتان سامهون
آهي هيءَ طائف کان هڪ منزل اتر اوله ٿي آهي اچي

سيني ماڻهن غسل ڪري احرام ٻڌي ۽ ڌڻي تعالى جي درگاهه ۾ شڪرانا ڪري لبيڪ چوڻ شروع ڪيائون قافلو الهون وقت روانو ٿيو رات جو اُنهي وادي ۾ منزل ڪيائون فجر جو قافلو روانو ٿيو

منجهند جي مهل قافلو سيل وٽ پهتو هتي ڪجهين ويلين ۾ چڱا باغ آهن ۽ مڪه معظمه کان هڪ منزل پنڌ تي آهي اتي قافلو ڪونه ترسيو پر اڳتي وڌندو هليو. رات جي وقت غنجه وارو قافلو جو اسان کان هڪ ڏينهن اڳ هليو هو ۽ ابن سعود ۽ اسان وارو قافلو ٽنهين ڳڻن جي جبل نور جي ويجهو منزل ڪئي سانجهي کان پوءِ قدرت الاهي سان رحمت جي بارش ٿي جو سڀ اسباب ۽ سامان پڃي آلو ٿي پيو ۽ علائڪن کان پوءِ مينهن بس ٿيو

هن سفر جي عجائبن مان هڪڙو هي به هو ته جڏهن ڏينهن ڪويت مان روانا ٿيا هئاسين تنهن ڏينهن هڪڙا ابر ڪارا پکي جهجهو سيئن اچو هو ۽ ابابيل جهڙا پکي ڏٺاسي برابر اسانجي قافلي سان گڏ لاڳيتا ڏينهن اڏامندا اچي هليا رات جو جڏهن قافلو منزل ڪندو هو ته هي گم ٿي ويندا هئا صبح جو جڏهن قافلو روانو ٿيندو هو ته هي ظاهر ٿيندا هئا ۽ قافلي سان گڏ هلندا هئا هڪ عجب ته ائين هو ته بعضي بعضي قافلو اڌ رات جو روانو ٿي ٿيو ان وقت اسان کي خيال ٿي ٿيو ته اهي منزل تي رهجي ويندا ليڪن ڏينهن جي روشني ۾ ڏسبو هو ته اهي به پيا

گڏ ڀلن تانجو مڪه معظمه تائين رفاقت ڪيائون سيئي رفيقن
کي انجو ڏاڍو عجب ٿي لڳو ۽ سڀڪنهن شخص پنهنجي پنهنجي خيال
موجب انهن بہ نسبت راءِ پئي ڏني ليڪن سچي حقيقت الله
تعالیٰ جلشانہ کي معلوم آهي

ماه ذوالحج جي ستين تاريخ آگري ڏينهن خيريت سان
مڪه مڪرمه زادها الله شرفا وتعظيما ۾ داخل ٿياسين ۽
محله مسفلہ ۾ شيخ عبدالله بن حسن سنڌي مطوف
جي جاءِ جي نزديڪ جاءِ ورتي سين ۽ نئون وضو ڪري
حرم شريف ۾ وياسين ۽ طواف قدوم بجا آنداسين سڀني
جماعت کي فقط حج جو احرام هو ان ڪري طواف قدوم
کان پوءِ بہ احرام ۾ رهياسين.

حسن اتفاق سان اٺين رات يعني ذوالحج مهيني جي ستين
تاريخ جي رات اخوي ميان محمد حسين جان صاحب بمبئي
۾ جيڪو جهاز رستي سنڌ کان مڪه مڪرمه ۾ پهتو هو ۽ سنڌ
جي مشهور ماڻهن مان پيا به ڪيترا ملاقي ٿيا اهو ڏينهن يعني
ستين تاريخ مڪه مڪرمه ۾ رهي پئي ڏينهن اٺين تاريخ
اربع ڏينهن شيخ عبدالله جي معرفت عرفات لاءِ اٺ
في سڳنف مڪ ڪيا يعني پند رهين رپئين پاڙي تي ڪري
عرفات ڏي روانا ٿياسين اگين جي وقت منا ۾ پهچي اچي منزل
ڪئي سين شرع جي حڪم موجب رات اتي رهياسين تاريخ
خميس ڏينهن صبح جو فجر نماز کان پوءِ منا مان روانا ٿيا